

**КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА
ПСИХОТЕРАПІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

**Роль розширеної сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій та психологічної
стійкості підлітків**

Здобувача (ки) 2 курсу КП-244 групи
Спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійна програма
Клінічна психологія
Анни ЛУЩЕНКО
(прізвище та ініціали)

Керівники
Тетяна РЯХОВСЬКА, доктор філософії в галузі
психології,

Борис ХЕРСОНСЬКИЙ, к.мед.н., доц.
(прізвище та ініціали, вчене звання, науковий ступінь)

Робота рекомендована до захисту
рішенням кафедри клінічної психології та кафедри соціальної психології

Протокол № 11 від « 22 » червня 2026р.

Зав. кафедри клінічної психології _____ д.психол.н., с.н.с., Лисенко І.П.
підпис (наукова ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

Зав. кафедри соціальної психології _____ к.психол.н., доц., Трофімова Д.О.
підпис (наукова ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

Київ—2026

АНОТАЦІЯ

Дане дослідження покликане прояснити роль розширеної сім'ї як формуючого чинника ціннісних орієнтацій підлітка та його психологічної стійкості. У роботі обстоюється позиція, що за умов соціальної нестабільності модель розширеної родини, включно передусім з представниками старшого покоління, надає додаткові відновлювальні ресурси, особливо для підлітків, порівняно з традиційною нині нуклеарною сім'єю. Актуальність заявленої теми зумовлена недостатністю вивчення механізму міжгенераційної взаємодії на формування психологічної стійкості підлітків, з-поміж іншого – здатності протистояти стресовим факторам. В тексті роботи простежується взаємозв'язок між ціннісними пріоритетами трьох поколінь родини та рівнем адаптивності підліткової особистості. Здійснюється аналіз ієрархії термінальних та інструментальних цінностей і специфіки сімейного виховання у сім'ях з різним ступенем залученості розширеної родини в аспекті їхнього зв'язку з формуванням резильєнтності підлітків.

Ключові слова: розширена родина, нуклеарна сім'я, сімейне виховання, ціннісні орієнтації, термінальні цінності, інструментальні цінності, підлітковий вік, міжгенераційна передача цінностей, резильєнтність, клінічна психологія.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РОЛІ РОЗШИРЕНОЇ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	12
1.1. Сім'я як соціально-психологічне середовище розвитку підлітка.....	12
1.2. Ціннісні орієнтації підлітків: психологічна сутність та підходи до вивчення	20
1.3. Міжпоколінна взаємодія як механізм формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків	28
1.4. Теоретична модель ролі розширеної сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків.....	35
Висновки до розділу I	41
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	43
2.1. Дизайн та організація дослідження	43
2.2. Характеристика вибірки дослідження.....	46
2.3. Психодіагностичний інструментарій дослідження	55
2.4. Методи математико-статистичної обробки даних	67
Висновки до розділу II	68
РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	71
3.1. Описовий аналіз показників ціннісних орієнтацій, міжпоколінної взаємодії та психологічної стійкості підлітків	71
3.2. Аналіз зв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії та показниками психологічної стійкості підлітків	77
3.3. Аналіз зв'язку узгодженості ціннісних позицій поколінь з усвідомленістю цінностей і психологічною стійкістю підлітків.....	82
3.4. Аналіз відмінностей у показниках психологічної стійкості підлітків залежно від особливостей сімейної взаємодії	86
3.5. Практичні рекомендації щодо підтримки психологічної стійкості та ціннісних орієнтацій підлітків у контексті міжпоколінної взаємодії	90
Висновки до розділу III.....	100
ВИСНОВКИ	103
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	106
ДОДАТКИ	117

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Повномасштабна війна в Україні суттєво трансформувала організацію сімейного життя та умови соціалізації підлітків (Чабан & Хаустова, 2022; Карамушка, 2024). Масові переміщення, вимушена міграція, набуття статусу внутрішньо переміщених осіб, мобілізація й тривала відсутність одного з батьків призводять до змін у структурі сім'ї, перерозподілу ролей і відповідальності (Степико та ін., 2023). У багатьох родинях підлітки переживають роз'єднання з близькими або, навпаки, вимушене спільне проживання кількох поколінь. За таких умов розширена сім'я стає важливим соціально-психологічним простором, у якому підліток засвоює норми, цінності, моделі взаємодії та способи реагування на стрес (Bronfenbrenner & Morris, 2006).

Зростає роль представників старшого покоління, зокрема бабусь і дідусів, як значущих дорослих, які беруть участь у догляді, організації повсякденного життя, наданні емоційної підтримки та трансляції сімейного досвіду (Maviza & Nzima, 2022; Tingvold et al., 2012). Водночас міжпоколінна взаємодія може виступати як ресурсом стабільності, тяглості та підтримки, так і джерелом напруження, контролю або конфліктів, особливо в ситуації одночасної участі кількох дорослих з різними ціннісними установками та виховними стратегіями (Perez-Brena et al., 2015; Wang et al., 2025).

Підлітковий вік є сенситивним періодом формування особистісної ідентичності, ціннісних орієнтацій, моральних уявлень, а також розвитку здатності до емоційної саморегуляції та подолання стресу (Бех, 2021; Карпенко, 2021). В умовах війни, невизначеності та хронічного напруження ціннісні орієнтації можуть виступати внутрішнім ресурсом осмислення досвіду, визначення життєвих пріоритетів і забезпечення послідовності поведінки (Кононенко та ін., 2023). Психологічна стійкість, своєю чергою, забезпечує здатність підлітка адаптуватися до змін, зберігати внутрішню рівновагу та перспективу майбутнього (Кокун & Мельничук, 2023; Feng et al., 2024).

Сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні як ціннісної сфери, так і ресурсів психологічної стійкості (Савченко & Козир, 2024; Abidin et al., 2022). Підтримувальна, узгоджена міжпоколінна взаємодія сприяє усвідомленості цінностей і розвитку адаптивних стратегій поведінки (Gniewosz & Noack, 2012). Натомість гіперконтроль, жорсткий нормативний тиск або міжпоколінний конфлікт можуть зумовлювати ціннісну дезорієнтацію та підвищену емоційну вразливість підлітка (Рогаль та ін., 2022; Martinez et al., 2020).

Попри зростання кількості досліджень, присвячених психологічному благополуччю підлітків у кризових умовах, у науковій літературі переважає фокус на нуклеарній сім'ї, тоді як роль розширеної сім'ї як специфічного середовища міжпоколінної взаємодії залишається недостатньо емпірично вивченою (Keijer et al., 2018; Sümer et al., 2019). Особливо це стосується аналізу того, як узгодженість або суперечливість ціннісних позицій різних поколінь пов'язана з формуванням ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків в умовах соціальної нестабільності.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю емпіричного вивчення ролі розширеної сім'ї як чинника формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків, а також виявлення умов, за яких міжпоколінна взаємодія набуває ресурсного або, навпаки, деструктивного характеру.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять сучасні наукові підходи до розуміння ціннісної сфери особистості, психологічної стійкості та міжпоколінної взаємодії в сімейному середовищі.

Підґрунтям аналізу вікових особливостей розвитку особистості є положення про формування самодостатності та внутрішніх психологічних ресурсів особистості у підлітковому віці (Чиж та ін., 2024), а також підходи до розуміння самовідповідальності як чинника самоактуалізації особистості (Стрільчук, 2025). У контексті сучасних соціальних трансформацій враховано положення про світоглядні й ціннісні трансформації особистості в умовах

інформаційного суспільства (Крупа, 2025) та сучасні підходи до вивчення ціннісної сфери молоді в умовах соціальних трансформацій (Губа, 2025).

Теоретичним підґрунтям дослідження ціннісних орієнтацій виступають підходи до аналізу ціннісного компонента особистісної ідентичності (Шевченко, Хрищанович, 2023), положення про психологічну значущість цінностей у формуванні особистості (Андріяш, 2024), а також концепції формування ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі особистісного самовизначення (Якимчук, 2024).

Важливе місце у дослідженні займають підходи до розуміння ролі значущих дорослих у психологічному розвитку особистості, зокрема концепції автономії, пов'язаності та підтримки в міжособистісній взаємодії (Houchin et al., 2025; Alardhi, Pugh, 2025), що дозволяють розглядати розширену сім'ю як специфічний простір міжпоколінної взаємодії.

Аналіз психологічної стійкості здійснюється з опорою на сучасні соціально-психологічні підходи до розуміння психічного здоров'я та ресурсів психологічної підтримки в умовах суспільних криз (Wang, Duraipandi, 2025; Benda et al., 2024), що дає змогу розглядати стійкість як інтегративну характеристику особистості, пов'язану з її здатністю до адаптації та збереження психологічного благополуччя.

Таким чином, теоретико-методологічна основа дослідження поєднує підходи до вивчення ціннісної сфери особистості, внутрішніх психологічних ресурсів та міжпоколінної взаємодії, що забезпечує цілісне розуміння ролі розширеної сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків.

Об'єкт дослідження – формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків у сімейному середовищі.

Предмет дослідження – особливості міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї та їх зв'язок із формуванням ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити зв'язок особливостей міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості підлітків в умовах соціальної нестабільності.

Відповідно до мети сформульовано **завдання дослідження**:

1) проаналізувати наукові підходи до розуміння ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості в підлітковому віці, а також роль розширеної сім'ї в міжпоколінній передачі цінностей;

2) обґрунтувати дизайн емпіричного дослідження, сформувати вибірку та підібрати психодіагностичний інструментарій для вивчення ціннісних орієнтацій, характеристик міжпоколінної взаємодії та показників психологічної стійкості підлітків;

3) здійснити описовий аналіз показників ціннісних орієнтацій, характеристик міжпоколінної взаємодії з розширеною сім'єю та психологічної стійкості підлітків;

4) дослідити зв'язки між характеристиками міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї та показниками психологічної стійкості підлітків;

5) проаналізувати, як узгодженість або конфліктність ціннісних позицій різних поколінь пов'язані з рівнем усвідомленості цінностей та психологічною стійкістю підлітків;

6) виявити відмінності у показниках психологічної стійкості підлітків залежно від особливостей батьківського ставлення та характеристик міжпоколінної взаємодії;

7) розробити рекомендації для батьків і фахівців щодо підтримки ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості підлітків у контексті міжпоколінної взаємодії.

Методи дослідження включають теоретичні, емпіричні та математико-статистичні.

Теоретичні методи: аналіз, синтез та узагальнення наукових підходів до вивчення ціннісних орієнтацій, психологічної стійкості та міжпоколінної взаємодії в сімейному середовищі.

Емпіричні методи передбачають використання авторської анкети та комплексу психодіагностичних інструментів. Авторська анкета включає соціодемографічний блок та змістовий блок, спрямований на оцінку характеристик міжпоколінної взаємодії, ступеня узгодженості або конфліктності ціннісних позицій різних поколінь. Для дослідження ціннісної сфери підлітків застосовано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, яка дозволяє визначити ієрархію термінальних та інструментальних цінностей. Показники психологічної стійкості операціоналізовано через сукупність особистісних ресурсів, зокрема: рівень самоповаги за шкалою М. Розенберга; рівень загальної самоефективності за шкалою Р. Шварцера та М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької; рівень особистісної здійсненності за опитувальником О. Штепи. Особливості сімейного середовища та стилю взаємодії оцінювались за допомогою опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги та В.В. Століна.

Математико-статистичні методи включають описову статистику (розрахунок середніх значень, стандартних відхилень та частотний аналіз), оцінку внутрішньої узгодженості окремих методик за коефіцієнтом α Кронбаха, перевірку нормальності розподілу за критерієм Шапіро-Вілка, кореляційний аналіз із використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (ρ) для визначення зв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії, показниками ціннісних орієнтацій та компонентами психологічної стійкості, а також непараметричний U-критерій Манна-Уїтні для порівняння незалежних груп підлітків за особливостями сімейної взаємодії. У випадку недостатньої внутрішньої узгодженості окремих підшкал у подальшому аналізі використовувалися інтегральні показники відповідних конструктів.

Характеристика вибірки та дизайн дослідження. Дизайн емпіричного дослідження має дворівневу структуру та передбачає поєднання міжпоколінного та індивідуально-психологічного аналізу.

Перший рівень – міжпоколінний аналіз, до якого увійшла 41 родина, загалом 123 особи, що включали підлітків та представників старших поколінь (батьків і/або інших значущих дорослих). Цей рівень дозволяє дослідити особливості міжпоколінної взаємодії, узгодженість або конфлікт ціннісних позицій, а також специфіку сімейного середовища.

Другий рівень – індивідуально-психологічний аналіз підлітків, до якого увійшли 85 осіб підліткового віку. Цей рівень спрямований на вивчення ціннісних орієнтацій, показників психологічної стійкості та їх зв'язку з характеристиками взаємодії з розширеною сім'єю.

У дослідженні взяли участь 167 осіб: 41 представник батьківського покоління (з них 11 чоловіків і 30 жінок), 41 представник прабадьківського покоління (15 чоловіків і 26 жінок). До підліткової вибірки увійшли 85 респондентів віком від 8 до 17 років ($M = 14,0$; $SD = 1,98$), при цьому переважну частину вибірки становили учасники середнього та старшого підліткового віку (85,9%). Для подальшого аналізу вікові особливості враховувалися через групування учасників відповідно до етапів вікового розвитку.

Дослідницькі питання:

1. Які особливості взаємодії підлітків із представниками розширеної сім'ї (частота контактів, емоційна якість взаємодії, характер міжпоколінних відносин) та які ціннісні орієнтації є характерними для досліджуваної вибірки?
2. Які зв'язки існують між характеристиками взаємодії з розширеною сім'єю та показниками психологічної стійкості підлітків (самоповага, самоефективність, особистісна здійсненність)?
3. Як узгодженість або конфліктність ціннісних позицій різних поколінь пов'язані з усвідомленістю цінностей і показниками психологічної стійкості підлітків?
4. Чи існують відмінності у показниках психологічної стійкості та самоефективності підлітків залежно від особливостей батьківського ставлення та характеристик міжпоколінної взаємодії?

Теоретична значущість роботи полягає в систематизації та узагальненні сучасних наукових підходів до розуміння ролі розширеної сім'ї як специфічного простору міжпоколінної взаємодії у формуванні ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості підлітків. У роботі поглиблено теоретичні уявлення про міжпоколінну взаємодію як чинник ціннісного становлення особистості, зокрема в умовах соціальної нестабільності, що дозволяє розглядати розширену сім'ю не лише як соціальний контекст, а як значущий контекст трансляції та узгодження цінностей. Уточнено характер зв'язків між особливостями сімейного середовища (узгодженістю або конфліктністю ціннісних орієнтацій різних поколінь) та індивідуально-психологічними характеристиками підлітків, зокрема усвідомленістю цінностей, рівнем самоповаги, самоефективності та особистісної здійсненності, що розширює уявлення про психологічну стійкість як інтегративний ресурс особистості.

Практична значущість роботи полягає в можливості використання отриманих результатів у практиці психологічного супроводу підлітків та їхніх родин. Результати дослідження можуть бути застосовані практичними психологами, соціальними педагогами, класними керівниками та фахівцями у сфері психічного здоров'я при роботі з підлітками в умовах сімейних змін і соціальної нестабільності. Отримані дані можуть слугувати основою для розроблення практичних рекомендацій, спрямованих на підтримку психологічної стійкості підлітків, гармонізацію міжпоколінної взаємодії та розвиток конструктивного сімейного середовища. Зокрема, результати дослідження можуть бути використані при створенні програм психоосвіти для батьків і представників старшого покоління, консультуванні сімей щодо узгодження ціннісних позицій, а також у роботі з підлітками, спрямованій на розвиток самоповаги, самоефективності та усвідомленості власних цінностей як ресурсів психологічної стійкості.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи були представлені та обговорені на:

- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Війна, мир, людина: сучасний погляд та переосмислення», організованій Київським інститутом сучасної психології та психотерапії та Всеукраїнською громадською організацією «Спілка психологів та психотерапевтів України» (10-11 квітня 2026 р., м. Київ, Україна). Тема доповіді: «Психологічні аспекти трансляції ціннісних орієнтацій у системі міжпоколінної взаємодії сучасної сім'ї». За матеріалами дослідження опубліковано тези: Луценко, А. (2026). Психологічні аспекти трансляції ціннісних орієнтацій у системі міжпоколінної взаємодії сучасної сім'ї. Київський журнал сучасної психології та психотерапії: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції «Коли закінчилась війна: сучасний погляд та переосмислення» (Спеціальний випуск), 94-95.

- XI Міжнародній науково-практичній конференції «Science of post-industrial society: globalization and transformation processes» (12 червня 2026 р., м. Вінниця, Україна – Відень – Австрія), яка організовується ГО «Європейська наукова платформа» сумісно з австрійською компанією LLC International Centre Corporative Management. Тема доповіді: «Роль розширеної сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості підлітків» (Додаток К).

- За матеріалами дослідження опубліковано статтю: Ряховська, Т., & Луценко, А. (2026). Роль розширеної сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості підлітків. Grail of Science, 70, 940-951. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.31.05.2026.102> (Додаток Т).

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (92 найменувань) та 17 додатків. Обсяг основного тексту роботи становить 102 сторінки, загальний обсяг роботи – 143 сторінки.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РОЛІ РОЗШИРЕНОЇ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Сім'я як соціально-психологічне середовище розвитку підлітка

Сім'я виступає первинною ланкою соціалізації людини. Сімейне виховання є важливим елементом формування особистості, адже саме в родині будуються перші взаємовідносини дитини, формуються її ціннісні орієнтири та погляди. По суті, сім'я створює фундамент для подальшого емоційного, соціального і морального розвитку особистості.

У межах наукових досліджень це питання розглядалося багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, включно з І.Д. Бехом, Л.М. Карамушкою, Т.М. Титаренко, О.М. Кокуном, Д. Баумрінд, Ю. Бронфенбреннером та іншими. Згідно з наявними дослідницькими підходами, сутність сімейного виховання розкривається через його роль у духовному становленні, формуванні психологічного здоров'я та розвитку стійкості (резильєнтності) особистості в умовах соціальної напруженості та криз.

У межах сімейно-системної терапії родина розглядається як соціальна система, що містить комплекс елементів та їхніх властивостей, які перебувають у динамічних зв'язках та відносинах один з одним. Цей концепт був закладений загальною теорією систем Л. фон Берталанфі (Ушакова, 2019).

Сімейна система пов'язана з розвитком підлітка через сталі моделі підтримки, комунікації, очікувань і розподілу ролей. У дослідженнях підкреслюється, що сімейне функціонування співвідноситься з поведінковою адаптацією підлітків, особливо в умовах соціальних змін, міграції або нестабільності. Для підліткового віку важливою є цілісна якість сімейного середовища, у якому поєднуються емоційна доступність, передбачуваність

правил і можливість отримати підтримку від значущих дорослих (Hoffman et al., 2024).

З позиції системної теорії, сім'я як соціальна система має ядро, що визначається належністю чи неналежністю до великої родини, включно з бабусями, дідусями, іншими непрямими родичами або сторонніми особами. З точки зору сімейної системної терапії, сім'я є однією із форм соціальної організації особистості (Шліппе & Швайцер, 2004). Кожна сім'я створює власні правила, на основі яких вибудовується реальність і здійснюється управління з урахуванням згоди всіх її членів. Правила можуть бути експліцитними (прямими і прозорими) або імпліцитними, про появу яких дізнаються після їхнього порушення.

У ст. 3 Сімейного кодексу України сім'я визначається як первинний та основний осередок суспільства, до якого включають осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (Сімейний кодекс України, 2002). Водночас сім'я є єдиним багатограним організмом, частини якого взаємопов'язані, а її успіх проявляється у динаміці розвитку та трансформації (Whitaker & Bumberry, 1988). Єдність сім'ї перевершує «суму її частин», що проявляється у конструюванні реальності на основі взаємної домовленості членів родини, яка визначає низку ціннісних настанов, зокрема того, як слід сприймати щастя та нещастя (Шліппе & Швайцер, 2004). На переконання Е. Тоффлера, у сучасному соціумі простежується тенденція надавати перевагу нуклеарній сім'ї, тоді як Б. Франкел вказує, що плюралізм сімейних форм залежить від налагодженості мережі соціального захисту (Степико, Хоменко & Черній, 2023). У світлі цієї тенденції актуалізується важливість збереження традиційної моделі сім'ї, зокрема розширеної її форми.

Якщо підсумувати, то сім'я є об'єднанням людей переважно на основі шлюбу або спільного проживання, кровної спорідненості, усиновленості, пов'язаних спільним побутом, спільною відповідальністю, турботою один про одного та взаємодопомогою.

У психологічній літературі нуклеарна сім'я визначається як двопоколінне утворення, що передбачає батьків та дітей. На сьогодні нуклеарна сім'я є більш поширеною формою порівняно з розширеною. У системному підході до визначення сім'ї Дж. Зілбах, Д. Блох, Р. Чейзин наголошують на необхідності залученості у спільну роботу ширшого родинного кола, що створює атмосферу, яка сприяє поглибленому розумінню дитини та батьків (Ушакова, 2019). Особистість за життя може бути приналежна до двох нуклеарних сімей: спочатку до сім'ї, де народжується та виростає, потім до сім'ї, яку створює самостійно (Степико, Хоменко & Черній, 2023).

Тоді як основою нуклеарної сім'ї є пара, розширена сім'я складається з кількох поколінь родичів, включно з сиблінгами. Залежно від того, з чийми батьками мешкає сім'я, поняття «розширена сім'я» класифікується як патрилокальна (проживання з батьками чоловіка) та матрилокальна (проживання з батьками жінки).

Розширена сім'я створює додаткові умови для соціального навчання, у якому підліток засвоює досвід старших поколінь. Передача цінностей у такому середовищі відбувається через сімейні історії, спільні практики, приклади турботи та епізоди морального пояснення. Дослідження міжпоколінної передачі цінностей показало, що розповіді підлітків про батьків, дідусів та бабусь мають значення для подальшого розвитку турботливості, відповідальності й орієнтації на підтримку інших людей (Pratt et al., 2008).

Важливо, що у розширеній сім'ї партнер, чоловік або жінка, залишаються прихильними до своїх батьків і відчують зобов'язання перед сім'єю, у якій народилися. Тому в таких сім'ях відповідальність і піклування про дітей розподіляється серед багатьох членів родини. Дитина вибудовує стосунки з дідусем і бабусею, дядьками та тітками і, оточена дорослими, має більшу ймовірність отримати почуття захисту від неприємних життєвих ситуацій, ніж у нуклеарній сім'ї. Форма розширеної сім'ї більше властива для традиційного суспільства.

У родинях, де простежується активна участь у сімейних практиках старших поколінь, бабусі й дідусі можуть виконувати функцію носіїв культурної пам'яті, стабільності та моральної послідовності. У дослідженні в'єтнамських сімей біженців було показано, що розширена родина сприяє культурній спадкоємності, засвоєнню рідної мови, релігійних практик. У такий спосіб розширена сім'я постає тим середовищем, в якому цінності попередніх поколінь засвоюються підлітками через повсякденну взаємодію (Tingvold et al., 2012).

У міру зростання рівня урбанізації та індустріалізації суспільства формат розширеної сім'ї стає все менш популярним, а нуклеарна сім'я набуває поширення. Американський соціолог Вільям Гуд вказує на низку факторів, що співвідносяться зі зниженням популярності розширеного формату: горизонтальна мобільність, що пов'язана з ослабленням родинних зв'язків, та вертикальна мобільність, яка характеризується ослабленням стосунків з родичами, що належать до різних соціальних груп. Для індустріального суспільства характерна настанова передовсім на особистісну самореалізацію, що зменшує залежність від родичів: роль кровноспорідненої групи у задоволенні життєвих потреб переймає сфера соціальних послуг (Полянничко, Лахтадир & Байрачна, 2023). Водночас послаблення традиційних родинних зв'язків не усуває потреби підлітка в міжпоколінній підтримці; навпаки, в умовах мобільності, економічної нестабільності та культурних змін значущість родинних мереж може зростати як компенсаторний ресурс. Дослідження транснаціональних сімей показує, що підтримка між поколіннями зберігається навіть за просторової віддаленості, оскільки ґрунтується на моральних зобов'язаннях, взаємності й почутті відповідальності перед родиною (Maviza & Nzima, 2022).

Стосовно сімейного виховання, у психології цей феномен характеризується багатовимірністю та включає процеси соціалізації і зростання особистості (Рогаль, Синельников & Матвійчук, 2022). Стилi сімейного виховання є різними способами організації взаємостосунків дитини та батьків. Доцільно виокремлювати такі елементи сімейного виховання, що визначають якість стосунків між батьками й дітьми і прямо чи опосередковано пов'язані з

вихованням особистості: рівень опіки та контролю, повага до дитини та її кордонів, використання батьками методів виховання, включно із системою заохочень та покарань. К. Левін, зокрема, зазначав, що життєвий простір варто розглядати як сукупність взаємопов'язаних факторів, які визначають поведінку людини у певний момент часу, причому особистість діє, спираючись на попередні знання та досвід (Abidin, Yudiana & Fadilah, 2022).

Сімейне виховання відіграє, як правило, центральну роль у формуванні певних психологічних якостей підлітків. Американська дослідниця Д. Баумрінд сформулювала три ключові стилі сімейного виховання, що здатні пов'язуватися з розвитком підлітка: демократичний, авторитарний та збалансований. Демократичний стиль (або колегіальна демократія) описується як найбільш сприятливий, оскільки його базисом виступає співпраця, взаємодопомога та рівноправність, що сприяє формуванню у дітей самостійності, високої мотивації досягнення цілей, реалістичної самооцінки та практичних соціальних навичок. Авторитарний стиль включає жорстку дисципліну з ігноруванням індивідуальних потреб дитини та елементами примусу, що сприяє підвищеній тривожності, соціальній ізоляції та конфліктності, а також може супроводжуватися у підлітків актами демонстративної непокорі. Збалансованість залишається ефективним методом виховання за умови збереження батьками балансу між підтримкою та контролем, а також ситуативної гнучкості, зважаючи на потреби сім'ї та інтереси підлітка (Baumrind, 1991). Низка дослідників описує «нехтуючий стиль виховання», для якого характерні відсутність чуйності та високий рівень вимогливості до дитини в різних аспектах (Abidin et al., 2022).

Зв'язок психологічного клімату сім'ї з формуванням соціальних якостей підлітків вивчав Г.С. Костюк: гармонійні стосунки з високим рівнем довіри сприяють успішнішій соціалізації підлітка зокрема за рахунок ефекту почуття безпеки, тоді як дисгармонійні сімейні стосунки з відсутністю емоційної підтримки та жорсткою авторитарністю можуть супроводжуватися виникненням у підлітка девіантної поведінки (Дорожко та ін., 2025; Титаренко, 2024). Тип

сімейних взаємовідносин також пов'язаний з рівнем емоційної стабільності дитини: процес відторгнення у стосунках батьки–діти (за опитувальником батьківського ставлення А.Я. Варги та В.В. Століна, ОБС) корелює з підвищенням рівня образи й загальної агресивності, тоді як співпраця в сімейних стосунках сприяє зниженню рівня агресивності та проявів нервово-психічного напруження (Філоненко та ін., 2021).

Складність і багатовимірність ролі сімейного виховання у розвитку особистості визначається сукупністю батьківських переконань, поведінки та емоцій. Сімейна взаємодія розглядається як критичний чинник, що формує соціально-психологічну компетентність дитини, а також її здатність до екзистенційного самовизначення. Окрему стратегію певного типу сімейного виховання можна оцінити за допомогою таких критеріїв, як теплота / чуйність (рівень любові, підтримки, заохочення особистості та здатності до саморегуляції) і суворість / вимогливість (рівень контролю, нагляду, встановлення розумних меж та використання дисципліни) (Choi & Park, 2024). Емоційна теплота, підтримка й повага до автономії підлітка мають особливе значення для психологічної стійкості: емпіричні дані свідчать, що емоційна підтримка в сім'ї позитивно корелює з резильєнтністю, тоді як відштовхування, надмірний контроль і жорсткі форми емоційного тиску супроводжуються послабленням здатності підлітка конструктивно долати труднощі (Feng et al., 2024). Отже, стиль виховання варто розглядати як механізм формування внутрішньої опори, самооцінки й самодовіри до здатності впоратися зі складними життєвими обставинами.

Дослідник Ю. Бронфенбреннер (Bronfenbrenner & Morris, 2006) зазначав, що феномен батьківства є передбачуваним за умови стабільності певних типів взаємодій, адже батьківство можна розглядати як окрему підсистему сімейної системи. Процес формування відповідального батьківства співвідноситься з трьома системними рівнями: макросистемним (рівень суспільних впливів, у межах якого масова культура транслює гедоністичні цінності, що можуть конфронтувати з альтруїстичними орієнтирами родини), мезосистемним (рівень

впливу батьківської сім'ї, яка виступає зразком для функціонування наступних поколінь) та мікросистемним (рівень власної сім'ї, де відбувається узгодження моделей батьківства подружжя й самовиховання членів родини) (Guy-Evans, 2023; Титаренко, 2018). Міжпоколінна солідарність щодо певних цінностей і соціальних уявлень вірогідніше сприятиме психологічному благополуччю підлітків: подібність соціальних переконань матері та підлітка корелює з нижчими проявами депресивної симптоматики в підлітковому віці (Wang et al., 2025), що вказує на значимість родинної узгодженості, довіри й спільного уявлення про соціальні норми для процесів соціалізації.

І.Д. Бех зазначав, що у процесі сімейного виховання відбувається духовно-моральне зростання особистості, для якого важливо плекати необхідність емоційного обов'язку. Дослідник вказує, що вирішальним у процесі плекання цінностей є період дитинства до трирічного віку, доки відбувається формування «Я» особистості: на цьому етапі поведінка батьків є головною моделлю та взірцем для наслідування. Також автор відзначає, що сімейне виховання відіграє важливу роль у патріотичному становленні особистості (Бех, 2021).

Ефективність ціннісної трансляції підвищується тоді, коли батьківські очікування сприймаються підлітком як зрозумілі й емоційно прийнятні. Деякі дослідження засвідчують, що зв'язок батьківських цінностей з формуванням ціннісних орієнтирів підлітків залежить від того, як самі підлітки сприймають батьківські пріоритети (Gniewosz & Noack, 2012). Узгодженість у стосунках між батьками й дітьми сприяє тому, що певні сімейні ціннісні настанови сприймаються дитиною як послідовні й релевантні.

Т.М. Титаренко вважає, що в сучасних умовах воєнної реальності батькам важливо культивувати здоровий спосіб життя, виховуючи тим самим дітей: здоровий спосіб життя як свідомий вибір особистості може бути помічним у формуванні резильєнтності та посттравматичного зростання. У контексті війни якісна комунікація з сім'єю, турбота про дітей, батьків, домашніх улюбленців обіймає друге місце серед практик самозбереження мирного населення (майже

48% респондентів); люди літнього віку, спілкуючись з онуками, смислонаповнюють своє життя й отримують мотивацію для самовідновлення. На переконання Т.М. Титаренко, сім'я потенційно може стати «живильним простором підтримки, зцілення, відновлення постраждалої людини», якщо її члени готові приймати одне одного, незважаючи на інакший досвід, погляди та цінності (Титаренко, 2018; Титаренко, 2024). Л.М. Карамушка, спираючись на емпіричні дослідження, зазначає, що 59,1% учасників вибірки вважають сім'ю суттєвим ресурсом для самовідновлення у воєнний час (Карамушка, 2023), а повноцінне, гармонійне сімейне життя розглядається одним з основних особистісних ресурсів українських громадян.

О.М. Кокун та Т.І. Мельничук описують резильєнтність як здатність психіки особистості відновлюватися після дії несприятливих факторів, причому сімейні практики становлять одну з трьох груп практик, що сприяють самовідновленню мирного населення під час війни. Для розвитку резильєнтності важливі такі фактори, як тісні емоційні зв'язки між членами сім'ї, спільне вирішення проблем, різнопланова підтримка й близькість у стосунках. Міцний фундамент сімейного клімату, цінностей і стосунків закладається у ранньому дитинстві, а відчуття стабільної опори залишається з людиною на все життя, що особливо актуально у складні воєнні часи (Кокун & Мельничук, 2023). Водночас міжпоколінна взаємодія може мати суперечливий характер: надмірне покладання дорослих обов'язків на підлітка здатне ускладнювати його автономізацію, хоча за певних умов може й сприяти розвитку відповідальності та функціональних способів подолання труднощів (Borchet et al., 2015). Через це роль розширеної сім'ї доцільно аналізувати за якістю та характером взаємодії, рівнем психологічних меж і ступенем узгодженості ціннісних позицій.

Трансформація в уявленнях про соціально прийнятний тип сім'ї особливо помітна в переломні моменти історії людства. Колективні цінності традиційних суспільств поступово «врівноважуються» індивідуальними цінностями особистості, а традиційні функції розширеної родини в аспекті виховання дітей частково переймає сфера соціальної підтримки держави. Але в сучасних

українських реаліях державні спроможності у сфері соціального забезпечення громадян значно скоротилися, тому значною мірою справа виховання майбутніх поколінь знову стає зоною відповідальності розширеної сім'ї. У зв'язку з цим актуалізується увага до сімейного виховання як психологічного феномена, що охоплює емоційні, поведінкові, ціннісні та міжпоколінні механізми розвитку особистості. Для підлітка сім'я виступає середовищем первинного засвоєння норм, простором безпеки та джерелом моделей поведінки для подолання труднощів. Розширена сім'я поглиблює цю роль через наявність кількох поколінь з накопиченим життєвим досвідом, родинною пам'яттю і сталими практиками взаємодопомоги, що дозволяє розглядати її як чинник формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків.

Узагальнюючи, сім'я виступає ключовим соціально-психологічним середовищем розвитку підлітка, у межах якого формуються базові уявлення про норми, правила та способи взаємодії зі світом. Особливої значущості в сучасних умовах набуває розширена сім'я як простір багатопокілінної взаємодії, що поєднує різні ціннісні позиції, стилі виховання та моделі поведінки. Багатовимірність такої взаємодії робить її одночасно потенційним ресурсом стабільності та зоною ціннісних напружень, які особливо виразно проявляються в умовах війни і соціальної невизначеності. Саме в цьому середовищі відбувається активне формування ціннісних орієнтацій підлітка, які визначають його ставлення до себе, інших та життєвих пріоритетів. Це зумовлює необхідність більш детального розгляду сутності ціннісних орієнтацій та підходів до їх вивчення.

1.2. Ціннісні орієнтації підлітків: психологічна сутність та підходи до вивчення

Актуалізація аксіологічної проблематики зазвичай простежується в умовах стрімких глобалізаційних змін економічного, технологічного та соціального характеру. Цій тенденції властива поява великої кількості різновекторних, часто

суперечливих ціннісних орієнтацій та життєвих сценаріїв. Водночас у світлі стрімкого розвитку технології штучного інтелекту та інших аспектів цифровізації інститут сім'ї теж може зазнати трансформаційних змін, що позначиться на сфері ціннісних орієнтацій. Як результат, постає потреба у нових підходах до виховання та навчання дітей, спрямованих на формування особистості, здатної ухвалювати рішення згідно зі своїми внутрішніми орієнтирами, бути активною, самостійною, творчою та демонструвати резильєнтність у стресових і критичних ситуаціях.

Сім'я зазвичай відіграє роль первинної ланки у процесі виховання нового покоління, а вагомою компонентою сімейного виховання є ціннісні орієнтації, які транслиуються сім'єю й сприяють або, навпаки, заважають розвитку особистості особливо в період дитинства (Кононенко та ін., 2023). Підлітковий вік є періодом активного впорядкування ціннісно-сислової сфери особистості. Емпіричне дослідження ціннісно-сислових настанов підлітків показало, що для них особливо значущими є здоров'я, щасливе сімейне життя, наявність вірних друзів, справедливість, самостійність і визнання з боку інших людей (Shevchenko, 2022). Це свідчить про поєднання потреби в емоційній безпеці, соціальному прийнятті та поступовому оформленні власної ідентичності.

Феномен ціннісних орієнтацій належить до суперечливих та актуальних проблем у галузі психології та педагогіки розвитку особистості. У науковому просторі прийнято розмежовувати цінності та ціннісні орієнтації.

В. Гладьо описує визначення індивідуальних цінностей наступним чином: «Цінністю вважається будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе» (Гладьо, 2019). У теорії прийняття відповідальності за Р. Гаррісом цінності розглядаються як уявлення про те, ким людина хоче бути, а не про те, чим вона хоче володіти (Harris, 2007). З аксіологічної точки зору, цінність становить позитивну чи негативну значущість об'єктів навколишнього світу для індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому (Гуріна & Смолянчук, 2023). Цінності виконують роль орієнтирів, які визначають пріоритети та напрями

розвитку особистості. Б.Е. Тонн, автор методики вивчення цінностей, виокремлює такі їхні метрики: важливі компоненти екзистенції людини, які можна виміряти; такі, що можна описати словами; сформовані шляхом наслідування та модифіковані у світогляд (Католик, 2022).

Цінності можуть бути описані як психологічні утворення, що поєднують особистісний досвід, соціальні очікування й уявлення про бажаний спосіб життя. Метааналітичне дослідження структури людських цінностей на культурному рівні підтвердило, що модель Ш. Шварца узгоджується з результатами, отриманими за методикою М. Рокіча. Це дає підстави розглядати цінності як відносно впорядковану систему, у якій окремі життєві цілі пов'язані між собою й утворюють цілісну картину пріоритетів особистості (Vauclair et al., 2011). Порівняльні дослідження підлітків демонструють, що цінності залежать від соціального середовища, стилю життя та практик соціалізації. У дослідженні ізраїльських підлітків було виявлено відмінності між міськими школярами та підлітками з кібуців: міські підлітки частіше орієнтувалися на матеріальні й більш реалістичні в плані досягнення цілі, тоді як підлітки з кібуців надавали більшого значення самореалізації та міжособистісним стосункам (Sohlberg, 1986). У схема-терапії цінності розглядаються як пов'язані з базовими емоційними потребами, що є універсальними для кожної людини, хоча можуть мати відмінності за ступенем вираженості (Янг, Клоско & Вайсхаар, 2023).

Уявлення про цінності різняться залежно від географічного та часового фактору існування конкретного суспільства. Історично моральні системи формуються в релігійному середовищі, у подальшому осмислюються на рівні філософських систем та втілюються в конкретні культурні традиції. Арістотель зазначав, що чесноти є орієнтирами практичного життя, а доброчесність становить міру між надлишком та нестачею благого діяння (Арістотель, 2002). Д. Г'юм проголосив, що мораль ґрунтується на внутрішньому почутті та корисності (Hume, 1998). М. Гайдеггер зазначав, що значущість постає як те, заради чого ми дбаємо (Heidegger, 1962), М. Рокіч описував цінності як глибокі індивідуальні переконання про цілі та способи дії, які є бажаними (Rokeach,

1973), а Ш. Шварц вважав цінності цілями, що слугують керівними принципами у житті людини (Schwartz, 2012). Л. Виготський наголошував на важливості соціального елементу у феномені цінностей, адже кожна функція проявляється двічі: соціально й індивідуально (Вишняк & Лазарева, 2022). А. Швейцер ще в 1952 році передбачав, що людина стала надлюдиною за силою, але не піднялася на надлюдський рівень мислення, розумово збіднюючись у міру зростання сили (Фромм, 2025).

В. Франкл у своїх працях демонструє, що людина знаходить сенс навіть в умовах полону, коли втрачено все цінне та важливе. Він зазначає, що необхідно з'ясувати сенс страждання, адже прийняття людиною неповторності та унікальності її страждань стає першим кроком на шляху до зцілення: особистість починає опановувати ситуацію, свідомо обираючи нести свій тягар. Орієнтація на майбутнє є помічною у найважчі моменти життя, а брак зовнішньої свободи в умовах фізичного обмеження пересування може компенсуватися внутрішньою свободою людини. Збереження та плекання внутрішньої свободи, вміння віднаходити сенси буття за умов жакливого реальності стає основою його психотерапевтичного методу. Як зазначав Франкл, «ми відкриваємо сенс, створюючи, переживаючи і обираючи ставлення до неминучих страждань» (Франкл, 2016).

У ХХ ст. усе більше увиразнюється культура «мати», а не «бути», як описує у своїй книзі Е. Фромм (Фромм, 2025). У подальшому з'ясувалося, що необмежене здійснення всіх бажань не веде індивіда до переживання цілковитого щастя. Аналізуючи аксіологічну сферу особистості, А. Маслоу виділяв дві групи цінностей: цінності буття як вищі цінності, пов'язані з самоактуалізацією (істина, краса, цілісність, добро, справедливість, порядок), та дефіцієнтні цінності як нижчі цінності, спрямовані на задоволення фрустрованої потреби у мирі, спокої, відпочинку, безпеці (Maslow, 1976). М. Шелер, своєю чергою, зазначав, що цінності дані апріорно та схоплюються емоційною інтуїцією (Scheler, 1973), а для реалізації цінностей важливим є їхнє емоційне

осягнення особистістю: неможливо сформувати цінності в людини, просто проговорюючи певні сентенції, потрібна емоційна залученість індивіда.

У межах психопедагогічного підходу польського вченого Г. Жука цінності розглядаються як ієрархічно впорядкована система, яка включає особистісну структуру, типологію цінностей та виховний ідеал, що створює фундамент для подальшого конструювання ціннісної ієрархії. Будь-яка класифікація цінностей залежить від настанови дослідника стосовно ціннісної генези: об'єктивісти вбачають витoki цінностей у предметах та явищах природного і соціального оточення, суб'єктивісти у внутрішніх людських переживаннях, а для реляціоністів та інтеракціоністів поява цінностей пов'язана зі ставленням суб'єкта до зовнішнього предмета (Карпенко, 2021). Своєрідним виявом наявності цінностей на рівні внутрішнього переживання людини є совість, докори якої часто визначають мотивацію та діяльність людини (Франкл, 2016).

Е. Фромм у своїй книзі «Мати чи бути» розкриває два кардинально відмінні екзистенційні модуси людини: модус володіння, що концентрується навколо теми власності, накопичення, утримання та контролю, і модус буття, у якому особистість має потребу виражати свої внутрішні сили та здібності. Модус володіння породжує самозакоханість, егоїзм і жадібність, особистість визначає себе через володіння, а її безпека формується на основі бажання чимось володіти та щось контролювати. Натомість модус буття означає живість та дійсні зв'язки зі світом, що проявляються через контакт із природою та правдивою сутністю особистості. У модусі буття особистість має відчуття незалежності, свободи та здатна критично мислити, а етичні норми буття включають щедрість і солідарність. У підсумку модус «володіння» супроводжується страхом та конкуренцією, бо потрібно зберегти те, чим ти володієш, тоді як модус «буття» створює відчуття внутрішньої безпеки, бо сила розуму, любові та творчості зростає мірою вираження особистості у світі (Бліхар, Католик & Католик, 2022).

Карл Роджерс у моделі процесу особистісного зростання (Personal Growth Process) зазначав, що сприятливе для зростання особистості середовище природним чином опирається на зовнішні та внутрішні цінності, а сам цей

процес автор назвав організмичним процесом оцінювання (Organismic Valuing Process). Цінності К. Роджерс тлумачить як динамічні орієнтири, що виникають із природного, внутрішнього процесу оцінювання та сприяють просоціальній і автентичній поведінці, яка включає турботу про себе та інших за умов психологічної безпеки (Harris, 2007; Schwartz, 2022). Автентичність, за К. Роджерсом, означає узгодженість внутрішньо пережитого досвіду світу та взаємодії зовнішнього «Я» у соціумі, а наближення до автентичності супроводжується розвитком особистості або інтеграцією «Я».

У рамках психолого-герменевтичного підходу, який досліджувала разом з колегами Н.В. Чепелева, цінності та ціннісні орієнтири є частиною динамічних сенсових систем особистості та важливими елементами дискурсивного конструювання досвіду. Особистий досвід відіграє роль сенсорної системи, що формується через відбір значимих подій та упорядкування їх у дискурсивні структури. Завершення процесу формування ціннісно-сенсової інтеграції досвіду відбувається шляхом виділення основної лінії (лейтмотиву), головної життєвої теми. Ціннісні орієнтири у підлітковому віці обумовлюються процесом народження сенсів, що з'являються за умов якісної зміни розуміння та інтерпретацій соціокультурного досвіду (Чепелева, 2022).

У сфері психопедагогіки доцільніше послуговуватися терміном «ціннісні орієнтації», який визначається авторами як сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, що спрямовують життєдіяльність особистості (Деркач & Несправа, 2022). Ціннісні орієнтації вважають важливим компонентом структури особистості, у якому фіксується весь попередній життєвий досвід людини, накопичений у процесі індивідуального розвитку. По своїй суті ціннісні орієнтири становлять вісь, навколо якої обертаються думки та почуття особистості і яка є визначальною для всіх життєвих виборів особи. Система персональних духовних цінностей створює світоглядний орієнтир, помічний для прийняття рішень у складних та суперечливих випадках (Ткачов & Ткачова, 2022). У психологічному словнику ціннісні орієнтації визначаються як засвоєння соціального досвіду, що відображається у цілях, переконаннях, ідеалах та

інтересах особистості (Шапар, 2007). Г. Олпорт пропонував розрізняти моральні якості та життєві сенси, адже визначення життєвої мети потребує її «значущості для світу за межами себе»; при цьому моральна якість залежить від місця і часу, тоді як життєва мета може оцінюватися як вищий чи нижчий сенс (Бліхар, Католик & Католик, 2022).

Варіації в ціннісних орієнтаціях підлітків залежать від історичних і соціальних умов. Дослідження динаміки цінностей підлітків за період 1972-2018 років показало зростання утилітарної орієнтації та зниження вираженості альтруїстичних і активістських особистісних тенденцій (Radovanović et al., 2022). К. Клакхон та Ф. Стродтбек зауважують, що ціннісна орієнтація індивіда передбачає узагальнене уявлення про людське існування та взаємовідносини, включно з такими аспектами, як природа, час, діяльність, відносини (Kluckhohn & Strodtbeck, 1961). Важливим чинником формування ціннісних орієнтацій є сімейна комунікація: у дослідженні молоді пізнього підліткового віку встановлено, що високе оцінювання спілкування в родині пов'язане з наявністю доброзичливості, традиційної тяглості, відчуттям безпеки (Koprowicz & Gumowska, 2022). Формування цінностей пов'язане з освітнім середовищем і соціальним статусом родини: дослідження підлітків 14-19 років вказує на зв'язок між рівнем освіти матері та самостійністю як ціннісною орієнтацією в учнів гімназій, а учні професійних шкіл частіше надають значимості конформності (Matić, 2018).

Українська дослідниця Т.М. Титаренко, розглядаючи теми психологічного здоров'я, посттравматичного життєтворення та реабілітації, зазначала, що цінності є динамічними та життєво важливими компонентами, які трансформуються внаслідок травматичних подій. Попри це ціннісно-сміслова частина життя є основним ресурсом особистості для відновлення та зростання. Процес війни вимагає аргументованого та розгорнутого усвідомлення кожним своїх власних цінностей. Модель психологічного здоров'я передбачає такі аспекти, як пошук нових сенсів, усвідомлення власного досвіду, здатність отримувати задоволення від життя. Регуляція поведінки індивіда здійснюється

на основі внутрішньої організації цінностей, потреб, переконань, що є складовою автономності та психологічного здоров'я (Титаренко, 2018).

Л.М. Карамушка у своєму дослідженні персоналу організацій зазначає, що ціннісні орієнтації пов'язані з психічним здоров'ям та схильністю до конфліктності в умовах російсько-української війни. На цей процес позначається хронічний стрес, спричинений війною, та інформаційно-психологічне протистояння, що створює умови для деформації особистих ціннісних орієнтирів та світогляду особистості, яка споживає специфічний медійний контент. Загалом спостерігається перехід «мотивації діяльності» в режим «мотивації виживання», що супроводжується зниженням творчої мотивації та спрямованості на самореалізацію і визнання (Карамушка, 2024). О.С. Чабан у своєму дослідженні описує глибоке колективне відчуття несправедливості стосовно жорстоких подій російсько-української війни, при цьому травматизація посилюється через групове переживання несправедливості. По своїй суті ці переживання є прямо протилежними таким цінностям, як справедливість, людяність та ставлення до життя (Чабан & Хаустова, 2022). В умовах війни особливу актуальність має дослідження особистісних ціннісних орієнтирів як опорних та ресурсних аспектів внутрішнього світу особистості: мирний час більшою мірою сприяє егоцентризму, тоді як воєнний мобілізує людську готовність до виявлення солідарності та самопожертви.

У глобалізованому інформаційному середовищі підлітки засвоюють цінності не тільки через безпосереднє родинне або шкільне виховання. Дослідження дистанційної акультурації серед міських підлітків Замбії показало, що медіа й контакт з віддаленими культурами можуть позначатися на поведінці, ідентичності та життєвих орієнтирах (Ferguson et al., 2017). Для підлітка це створює ситуацію множинності ціннісних джерел, у якій сім'я зберігає значення простору смислового впорядкування й критичного осмислення зовнішніх чинників.

Отже, цінності відіграють ключову роль у житті людини, оскільки визначають її пріоритети, мотивують до дій та позначаються на прийнятті

рішень. Ціннісні орієнтири формуються у динаміці та знаходять своє відображення у взаємовідносинах і діяльності особистості. Важливим процесом є узгодженість внутрішнього світу особистості та зовнішнього оточення, а криза, особливо війни чи пандемії, є спусковим механізмом переосмислення і трансформації ціннісних орієнтирів особистості.

Таким чином, ціннісні орієнтації виступають важливим компонентом особистісної структури підлітка, що визначає спрямованість його поведінки, життєві вибори та здатність до адаптації в умовах невизначеності. Їх формування є складним і багатофакторним процесом, у якому провідну роль відіграє соціальне середовище, передусім сім'я як найближчий контекст розвитку. При цьому емпіричні та теоретичні дані свідчать, що сімейне середовище формує ціннісну сферу підлітка не стільки через декларовані ідеали, скільки через тривкі практики повсякденної взаємодії, моделі поведінки значущих дорослих і досвід їх емоційного резонансу. Особливого значення набуває не лише зміст цінностей, які транслуються в сім'ї, а й характер взаємодії між її членами, через який ці цінності засвоюються або, навпаки, відкидаються. У зв'язку з цим доцільним є аналіз міжпоколінної взаємодії як механізму формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків.

1.3. Міжпоколінна взаємодія як механізм формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків

Попри зміни у сучасному суспільстві сім'я була і залишається первинним та головним соціальним інститутом, що відіграє визначальну роль у процесі розвитку особистості й формуванні фундаменту всієї соціальної структури. Моральний клімат, створений у сім'ї, позначається на тих виборах у житті, які буде здійснювати підростаюча особистість.

Передача цінностей у сім'ї залежить від якості емоційного зв'язку між батьками й підлітком. Дослідження італійських сімей показало, що підлітки

охочіше приймають батьківські цінності за наявності близькості, підтримки принципу автономії та відчуття узгодженості між батьками (Barni et al., 2011).

Трансляція цінностей від старших поколінь до дітей відбувається через механізми несвідомого копіювання та наслідування. Дитина, спостерігаючи за дорослими у процесі свого дорослішання, засвоює певні прийоми спілкування, формує ставлення до себе та до інших. У такий спосіб відбувається викристалізовування ціннісної сітки особистості: формуються стійкі уявлення про хороше й погане, правильне і неправильне, допустиме й недопустиме; визначається, що є по-справжньому цінним та важливим, чим варто дорожити, для чого варто жити (Russo, Danioni, Zagrean & Barni, 2022).

Механізм трансляції цінностей не зводиться до прямого пояснення правил поведінки. Підліток засвоює ціннісні орієнтири через спостереження за щоденними виборами батьків, способами їхнього реагування на труднощі й характером взаємодії з іншими людьми. Дослідження очікувань підлітків щодо майбутнього сімейного життя показало, що з ними пов'язані як ціннісні настанови батьків, так і типи сімейної поведінки, які дитина бачить у батьківському домі (Keijer et al., 2018).

«Батьківське програмування» відбувається у два етапи: спочатку шляхом формування духовних цінностей у межах сім'ї (коли батьки самі були дітьми), а потім регулярне відтворення засвоєних взірців поведінки через особистий приклад у власній родині. Батьки повинні бути чесними й відкритими до спілкування, адже особистий приклад є першим і головним принципом виховання (Oyserman, 2015).

Батьківство є комплексним феноменом, що містить ціннісні орієнтації кожного з подружжя, батьківські переконання й очікування, батьківські почуття (у тому числі безумовну любов), відповідальність перед соціумом та самим собою, певний стиль сімейного виховання як взаємодію визначених компонентів. Відповідальне батьківство базується на пріоритеті інтересів дитини, забезпеченні кордонів для повноцінного її розвитку та визнанні її здібностей (Савченко & Козир, 2024). Очікується, що батьки здатні підтримувати

баланс у духовній, комунікаційній, емоційній, економічній, безпековій сферах життя дитини, а роль сім'ї полягає в тому, щоб після досягнення зрілості особистість демонструвала готовність до самостійного життя й могла робити вибір, керуючись альтруїстичними цінностями (Волошенко & Азаркіна, 2022). Для передачі цінностей також має значення мотивація батьків: якщо вони передають цінності через внутрішнє переконання, а не через потребу контролювати дитину, то зазвичай розвивають у неї доброзичливість, турботу й соціальну відповідальність (Barni et al., 2017).

Для розуміння цілісного підходу в розвитку дитини І.Д. Бех у своїх працях сформував низку психолого-виховних принципів: принцип формування почуття прихильності як механізм ідентифікації дитини зі значущим дорослим та отримання життєвого досвіду; принцип чуйного піклування значущими дорослими про індивідуальні потреби дитини, що створює фундамент для базового почуття довіри до них та світу в цілому; а також принцип взаємного почуття любові та справедливості значущих дорослих, який має бути основною лінією у вихованні дітей, з особливою увагою до проявів недоброзичливості у дитини, що пережила досвід образи чи глузування і не відчуває піклування про себе. Передавання цінностей від батьків до дітей становить складний динамічний процес, для якого зокрема властиві й несвідомі чинники (Бех, 2021).

Емпіричні дослідження вказують, що стилі виховання батьків є основним чинником формування ціннісних орієнтирів у молоді, яка в подальшому буде створювати свої сім'ї. Доведено, що родинний клімат позначається на передачі цінностей сильніше, ніж окремі виховні прийоми: порівняльне дослідження сімей у Чехії, Іспанії та Туреччині показало, що теплота, підтримка автономії та низький рівень психологічного контролю корелюють з вищим рівнем подібності трудових і моральних цінностей у батьків та дітей (Sümer et al., 2019).

У межах гуманістичного та екзистенційного підходів формування ціннісних орієнтирів спрямоване на становлення сильної особистості з духовною опорою. У рамках теорії «Буття» та «Володіння» Е. Фромма батьківська орієнтація може проявлятися через модус «мати», що вказує на бажання

контролювати й придушувати індивідуальні прояви особистості, наслідком чого може бути руйнування особистої волі дитини. Якщо ж батьківська орієнтація проявляється в модусі «бути», то вона за рахунок надання вільного простору для піклування та щедрої активності створює умови для формування в дитини власних життєвих норм та віри (Фромм, 2025).

У методі логотерапії Третьої віденської школи психотерапії зазначається, що «воля до сенсу» є ключовою мотиваційною силою особистості. Виховання покликане сформувати у дитини почуття відповідальності за власне життя, що є необхідним для психологічного дорослішання, причому свобода постає зворотним боком відповідальності. Стиль виховання, який не сприяє формуванню у дитини почуття сенсонаповненості, створює екзистенційний вакуум, тобто почуття внутрішньої порожнечі і беззмістовності існування, що може супроводжуватися агресивними або депресивними проявами в поведінці, наркотичними залежностями або компенсацією через прагнення влади чи насолоди. Натомість виховання може супроводжуватися формуванням «трагічного оптимізму», тобто здатності залишатися оптимістом всупереч зустрічам з «трагічною тріадою» (смерть, біль, провина) й обертати негативні аспекти життя на щось позитивне, зокрема через творчість (Вишняк & Лазарєва, 2022).

У першому підрозділі першого розділу магістерської роботи ми згадували про стилі сімейного виховання за Д. Баумрінд. Пропонуємо більш детально зупинитися на зв'язку кожного з них з формуванням особистості дитини.

Демократичний стиль сприяє формуванню у дітей самостійності, високої мотивації для досягнення цілей, реалістичної самооцінки та практичних соціальних навичок (Поляничко та ін., 2023). Авторитетний стиль виховання розвиває ціннісні орієнтири, спрямовані на співчуття, прояв доброти до інших та вищий рівень інтерналізації соціальних цінностей, порівняно з авторитарним та нехтуючим стилями. Він характеризується високою теплотою та вимогливістю, але при цьому батьки уникають нав'язливості, критики, лайки та погроз: керування відбувається за допомогою порад та пояснень із застосуванням

аргументації, присутнє розуміння потреб дитини з урахуванням вікових особливостей. Завдяки вищеперерахованому батьки створюють можливості для практики незалежності та автономії, а діти мають меншу кількість поведінкових проблем, проявляють менший рівень непокори, вищу здатність до саморегуляції поведінки й кращу адаптацію (Полянничко та ін., 2023).

Поблажливий або збалансований стиль називають ще «індульгентним» (потураючим): він характеризується високим рівнем теплоти та чуйності й низьким ступенем контролю і вимогливості до зрілості, дисципліна слабка або непослідовна, виражена байдужістю до непослуху дитини. У підсумку діти навчаються бути пасивними й такими, що не бажають чути інших, проявляють антисоціальну поведінку та демонструють низький рівень самоконтролю і когнітивного розвитку. Натомість авторитарний стиль передбачає високий рівень вимогливості та контролю і низький ступінь чуйності, з надмірною суворістю батьків і непомірним обмеженням свободи дітей: головною цінністю в цьому контексті виступає сліпа покора та агресивне одностороннє спілкування, основним способом дисципліни є покарання. Суворі каральна дисципліна у дитинстві може супроводжуватися ризиками суїциду та депресії у дорослому віці, а сам стиль асоціюється зі зниженням здатності дитини до регулювання поведінки та самооцінки, супроводжується труднощами в адаптації (Полянничко та ін., 2023). Дослідження у Європі та Латинській Америці виявили, що, порівняно з авторитетним, поблажливий стиль виявляється оптимальним для підвищення рівня самооцінки дітей в академічній, емоційній, сімейній і фізичній сферах життя при збереженні високої інтерналізації соціальних цінностей, тоді як суворість може супроводжуватися негативними проявами щодо самооцінки дитини (Martinez, Garcia, Veiga, Garcia, Rodrigues & Serra, 2020).

Низка українських дослідників виявила, що індиферентний та авторитарний стилі виховання дещо переважають у вибірці і це водночас корелює з наявністю в підлітків таких цінностей, як «конформність», «гедонізм» і «доброта» (Рогаль та ін., 2022). У вищезазначеній публікації здійснено «компонентний розбір» окремих стилів виховання: виявлено, що авторитетний

стиль, який містить компоненти демократичного (наявність поваги та теплового емоційного ставлення), сприяє формуванню у дітей самостійності і пов'язаний з формуванням таких ціннісних орієнтацій, як «влада» (прагнення домінувати – найважливіша цінність серед 84% опитаних підлітків, вихованих у авторитетному стилі), «досягнення» (важлива для 78% підлітків із сімей з авторитетним стилем) та «самостійність» (має пряму кореляцію з авторитетним стилем, $r=0,521$; $p \leq 0,01$), тоді як «стимуляція» і «традиція» демонструють менший кореляційний зв'язок (Рогаль та ін., 2022). За рахунок теплового ставлення та прийняття у сім'ї у дітей відсутній страх порушити соціальні очікування та норми, водночас зберігається повага й прийняття соціальних звичаїв; такі діти прагнуть до самостійності та новизни й набуття певного соціального статусу, а сам авторитетний стиль асоціюється з низьким рівнем конформності.

Варто зауважити, що підлітки не завжди прямо відтворюють батьківські цінності, оскільки процес соціалізації має взаємний характер. Тривале в часі дослідження культурних цінностей у мексикансько-американських сім'ях показало, що матері пов'язані з формуванням цінностей дітей, але цінності молоді також можуть змінювати ціннісні орієнтації батьків. Вищезазначене дозволяє розглядати сімейну взаємодію як двосторонній процес, у якому підліток поступово стає активним учасником ціннісного обміну (Perez-Brena et al., 2015).

Для ліберального стилю виховання властиві прояви «комфортності», «гедонізму» та «безпеки»: найбільшою мірою з ним корелює ціннісна орієнтація «комфортність». Підлітки, виховані у ліберальному стилі, демонструють страх реальної діяльності, високий рівень інфантильності, прагнуть уникати відповідальності, не тяжіють до досягнень; за рахунок безперешкодного задоволення потреб батьками у них може переважати ціннісна орієнтація «гедонізм». Ліберальний стиль має прямо протилежний зв'язок з цінностями влади та досягнень, що пояснюється тим, що мінімальний контроль з боку батьків знижує усвідомлення важливості досягнення успіху через демонстрацію власної компетентності. Засвоєння сімейних цінностей залежить від того, чи відчуває підліток підтримку та низький рівень конфліктності у стосунках з

батьками, що демонструється у дослідженні мексикансько-американських підлітків (Tsai et al., 2015). Для індіферентного стилю виховання властиве недбале і водночас вимогливе ставлення до дитини, що поєднується з емоційною віддаленістю й низькою чуйністю батьків: у цьому випадку важливими для підлітків стають ціннісні орієнтири «доброта», «безпека», «конформізм» та «стимуляція», де доброта і безпека виходять на перший план за рахунок незадоволеності потреби у прийнятті. Цей стиль має негативний зв'язок з цінностями «традиції» та «досягнення», адже відсутність підтримки вдома може супроводжуватися прагненням менше проявляти свою власну компетентність.

Слабкість емоційного зв'язку може ускладнювати прийняття батьківських цінностей, навіть якщо дорослі декларують соціально бажані орієнтири: дослідження сприйняття цінностей у діадах батьків і підлітків показало, що обидві сторони часто проектують власні цінності на іншого й недостатньою мірою розуміють реальні пріоритети одне одного (Stattin & Kim, 2018). Міжпоколінна передача цінностей не завжди є стабільною в підлітковому віці: дослідження подібності цінностей у батьків та дітей показало, що в сім'ях з підлітками рівень подібності є помірним і підвищується частіше вже на етапі ранньої дорослості (Barni et al., 2013), що узгоджується з уявленням про підлітковий вік як період переосмислення родинних норм і поступового вибору власної ціннісної позиції.

Сім'я є важливим простором, де виховуються наступні покоління, а стилі виховання безпосередньо пов'язані з тим, якими будуть особистості у своєму дорослому житті. Саме через сімейне виховання здійснюється трансляція ціннісних орієнтирів, що реалізується зокрема через емоційну близькість дорослих, батьківський приклад, узгодженість виховних позицій, підтримку автономії дитини та щоденну комунікацію. Для підлітка надзвичайно важливо мати досвід життя в родині, де ці цінності втілюються практично. У контексті розширеної сім'ї цей процес набуває додаткової складності й глибини, оскільки до нього залучаються кілька поколінь з власним досвідом, нормами й уявленнями про бажаний спосіб життя.

Отже, міжпоколінна взаємодія в розширеній сім'ї може розглядатися як важливий психологічний механізм формування як ціннісних орієнтацій, так і ресурсів психологічної стійкості підлітка. Характер цієї взаємодії, зокрема частота контактів, емоційна якість взаємин, а також узгодженість або конфліктність ціннісних позицій різних поколінь, може визначати, чи виступає сімейне середовище ресурсом розвитку, чи фактором ризику. Цей висновок узгоджується з даними сучасних українських і зарубіжних досліджень, які підкреслюють, що саме якісні параметри міжпоколінного зв'язку (а не сам факт співжиття кількох поколінь чи частота контактів) визначають його ресурсний потенціал для підлітка в умовах соціальної нестабільності. Це дозволяє припустити наявність системи взаємопов'язаних психологічних чинників, що зумовлюють особливості формування ціннісної сфери та психологічної стійкості підлітків, і потребує їх узагальнення у вигляді теоретичної моделі дослідження.

1.4. Теоретична модель ролі розширеної сім'ї у формуванні ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків

Аналіз наукових підходів до вивчення сім'ї як соціально-психологічного середовища розвитку особистості, формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці та ролі міжпоколінної взаємодії дозволяє розглядати розширену сім'ю як цілісну систему, у межах якої відбувається трансляція цінностей, моделей поведінки та емоційних ресурсів між представниками різних поколінь. Теоретичним підґрунтям такого підходу виступають положення загальної теорії систем Л. фон Берталанфі та екологічної моделі розвитку Ю. Бронфенбреннера, згідно з якими розвиток особистості зумовлений взаємодією з кількома взаємопов'язаними рівнями середовища, серед яких сімейна система виконує функцію мікрорівневого контексту з найбільш безпосереднім значенням для дитини (Bronfenbrenner & Morris, 2006; Ушакова, 2019). У межах сімейно-системної терапії розширена сім'я постає простором з власними правилами, ролями та сталими моделями взаємодії, що визначають для підлітка

психологічну рамку для засвоєння соціального досвіду (Шліппе & Швайцер, 2004).

Сімейне середовище, особливо в умовах соціальної нестабільності та повномасштабної війни в Україні, набуває особливого значення для становлення особистості підлітка. Дослідження українських психологів показують, що сім'я виступає одним з провідних ресурсів психологічного відновлення та збереження психічного здоров'я мирного населення в умовах хронічного стресу (Карамушка, 2023; Кокун & Мельничук, 2023). Для підлітка, який переживає війну, розширена сім'я з кількома поколіннями може ставати важливим джерелом стабільності, оскільки дозволяє зберегти тяглість родинного досвіду, відчуття приналежності та емоційну захищеність навіть в умовах фізичного розділення з близькими, мобілізації або вимушеного переміщення. Водночас та сама соціальна ситуація може посилювати ціннісні розбіжності між поколіннями, оскільки старші покоління та підлітки переживають війну по-різному й можуть формувати відмінні смисли пережитого досвіду (Титаренко, 2024). Це робить розширену сім'ю не лише потенційним ресурсом, а й простором, у якому ціннісне узгодження вимагає окремих психологічних зусиль.

У межах даного дослідження теоретична модель ґрунтується на уявленні про взаємозв'язок між характеристиками міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї, особливостями формування ціннісних орієнтацій та показниками психологічної стійкості підлітків. Ключовими змінними дослідження виступають характеристики взаємодії з представниками старших поколінь, які операціоналізуються через декілька параметрів. Перший параметр становить частота контактів з бабусями, дідусями та іншими значущими родичами, що відображає об'єктивну включеність розширеної сім'ї у повсякденне життя підлітка. Другий параметр становить емоційна якість цих взаємин, яка характеризується ступенем тепла, прийняття, довіри та емоційної доступності з боку старших поколінь. Третій параметр пов'язаний з балансом між підтримкою автономії підлітка та родинним контролем, що відображає здатність дорослих створювати простір для самостійного вибору з одночасним збереженням опори і

керівних орієнтирів. Окремою змінною виступає батьківське ставлення в його різних проявах, від прийняття та кооперації до симбіозу, авторитарного контролю та ставлення до дитини як до «маленького невдахи». Ці характеристики операціоналізуються у дослідженні через шкали опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги та В.В. Століна, який дозволяє кількісно оцінити основні параметри батьківського ставлення до дитини.

Окремим, концептуально важливим аспектом моделі є узгодженість або конфліктність ціннісних позицій різних поколінь, що відображає ступінь ціннісної інтегрованості сімейного середовища. У теоретичній літературі показано, що міжпоколінна узгодженість ціннісних позицій пов'язана з вищою інтерналізацією сімейних цінностей дітьми (Barni et al., 2011; Sümer et al., 2019). Натомість суперечність між тим, що транслюють батьки і бабусі і дідусі, або між офіційно декларованими і реально проявленими орієнтирами, ускладнює для підлітка процес ціннісного самовизначення (Stattin & Kim, 2018). У межах даної моделі узгодженість ціннісних позицій розглядається як характеристика сімейного середовища, що може бути пов'язана з особливостями формування ціннісних орієнтацій та показниками психологічної стійкості підлітків. Передбачається, що в умовах більш узгоджених ціннісних впливів міжпоколінна взаємодія частіше набуває ресурсного характеру, тоді як конфліктність ціннісних позицій може супроводжуватися зростанням внутрішньої невизначеності та зниженням суб'єктивного відчуття психологічної опори.

Залежними змінними у дослідженні виступають ціннісні орієнтації підлітків, які розглядаються як ієрархічно впорядкована система термінальних та інструментальних цінностей, що визначає пріоритети особистості та її ставлення до себе, інших людей і життєвих обставин. Теоретичним підґрунтям такого розуміння виступає концепція М. Рокіча, у якій термінальні цінності описують бажані кінцеві стани існування (наприклад, щасливе сімейне життя, здоров'я, мудрість, свобода), а інструментальні цінності описують переважні способи поведінки для досягнення цих станів (наприклад, відповідальність, чесність, освіченість, чуйність) (Rokeach, 1973). Аналіз ієрархії цих цінностей дозволяє

реконструювати індивідуальну ціннісну структуру підлітка та оцінити рівень її узгодженості або фрагментарності.

Психологічна стійкість у даній роботі розглядається як інтегративна характеристика особистості, що відображає здатність до підтримання внутрішньої рівноваги, конструктивного подолання труднощів та збереження перспективи майбутнього в умовах хронічного стресу та соціальної нестабільності. З огляду на складність цього конструкту, операціоналізація психологічної стійкості здійснюється не через єдиний показник, а через сукупність взаємопов'язаних особистісних ресурсів, зокрема самоповагу, загальну самоефективність та особистісну здійсненність. Такий підхід дозволяє охопити кілька психологічних вимірів стійкості: афективно-оцінний (самоповага), когнітивно-діяльнісний (самоефективність) та екзистенційний (особистісна здійсненність). Поєднання цих вимірів забезпечує цілісне бачення психологічних ресурсів підлітка та узгоджується з сучасними теоретичними підходами до резильєнтності як багаторівневого феномена (Кокун & Мельничук, 2023; Wang & Duraipandi, 2025).

Самоповага операціоналізується через шкалу М. Розенберга як інтегральне самоставлення особистості, що включає прийняття себе, оцінку власної цінності та відчуття гідності. У контексті теоретичної моделі самоповага розглядається як базовий внутрішній ресурс, який формується значною мірою у сімейному середовищі через досвід прийняття значущими дорослими. Дослідження показують, що емоційна підтримка та теплота з боку батьків і інших значущих дорослих позитивно пов'язані з рівнем самоповаги підлітків, тоді як емоційне відторгнення або надмірна критика супроводжуються її зниженням (Martinez et al., 2020; Feng et al., 2024). У контексті розширеної сім'ї додатковим джерелом самоповаги може виступати досвід безумовного прийняття з боку бабусь і дідусів, який нерідко є менш обумовленим успіхами в навчанні чи поведінкою, ніж стосунки з батьками.

Загальна самоефективність операціоналізується через шкалу Р. Шварцера та М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької як узагальнене переконання

особистості у власній здатності досягати поставлених цілей, долати труднощі та контролювати важливі події власного життя. У межах даної моделі самоефективність розглядається як ресурс конструктивного подолання стресу та як показник того, наскільки сімейне середовище сприяє формуванню у підлітка віри у власні можливості. Підтримувальні взаємини зі старшими поколіннями, які поєднують прийняття з заохоченням до самостійних спроб, теоретично пов'язані з вищим рівнем самоефективності, тоді як гіперконтроль або емоційна дистанція можуть супроводжуватися її зниженням. У теорії самодетермінації окремо підкреслюється, що задоволення базової потреби в автономії значущими дорослими сприяє розвитку відчуття власної компетентності підлітка (Houchin et al., 2025; Alardhi & Pugh, 2025).

Особистісна здійсненність операціоналізується через опитувальник О. Штепи як інтегральний показник суб'єктивного відчуття реалізованості життєвих можливостей особистості, її здатності переживати власне життя як осмислене та повноцінне. На відміну від самоповаги і самоефективності, особистісна здійсненність більше відображає екзистенційний вимір психологічної стійкості, зокрема здатність підлітка надавати смисл власному досвіду, бачити життєву перспективу та відчувати зв'язок з ціннісними орієнтирами. У контексті моделі цей показник особливо чутливий до якості ціннісного середовища сім'ї, оскільки усвідомленість цінностей і досвід їх практичного втілення в родинному оточенні створюють підґрунтя для відчуття власної реалізованості. Логотерапевтична традиція В. Франкла підкреслює, що саме сенсонаповненість життя становить ключовий чинник психологічного дорослішання та опору екзистенційному вакууму (Франкл, 2016; Вишняк & Лазарева, 2022).

Теоретичне обґрунтування моделі передбачає, що характер міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї безпосередньо пов'язаний із формуванням ціннісних орієнтацій підлітків. Підтримувальні, емоційно позитивні взаємини з представниками старших поколінь сприяють засвоєнню сімейних цінностей як осмислених і релевантних, формуванню зрілої ієрархії пріоритетів, а також

інтерналізації моделей просоціальної поведінки (Russo et al., 2022; Barni et al., 2017). У роботах Г. Жука та Н.В. Чепелевої наголошується, що цінності інтерналізуються через емоційно значущу взаємодію зі значущими дорослими та подальшу рефлексивну роботу особистості над власним досвідом (Карпенко, 2021; Чепелева, 2022). Натомість суперечливість або конфліктність ціннісних позицій між поколіннями може супроводжуватися ціннісною невизначеністю підлітка, фрагментарністю уявлень про значущі сфери життя та ускладненням процесу особистісного самовизначення.

Окрім цього, передбачається, що характеристики сімейної взаємодії пов'язані з показниками психологічної стійкості. Емоційна підтримка, стабільність та передбачуваність взаємин з представниками старших поколінь сприяють формуванню у підлітка позитивного самоствавлення, віри у власну здатність впоратися з життєвими завданнями та відчуття особистісної реалізованості. Емпіричні дослідження українських психологів підтверджують, що сімейні практики, зокрема спільне вирішення проблем, тісні емоційні зв'язки, різнопланова підтримка, є одним з ключових ресурсів розвитку резильєнтності підлітків в умовах війни (Кокун & Мельничук, 2023). Водночас гіперконтроль, емоційна дистанція або конфліктність взаємин можуть супроводжуватися зниженням самоповаги, послабленням самоефективності та відчуттям зовнішньої спричиненості подій власного життя (Feng et al., 2024; Martinez et al., 2020).

Особливе місце в моделі займає фактор узгодженості ціннісних позицій різних поколінь. Узгодженість цінностей створює для підлітка цілісне ціннісне середовище, у якому орієнтири, що транслуються значущими дорослими, взаємно підтверджуються, що сприяє інтеграції цих цінностей у внутрішню структуру особистості та їх усвідомленому прийняттю (Barni et al., 2011; Sümer et al., 2019). Натомість конфлікт цінностей між значущими дорослими може виступати джерелом внутрішнього напруження, ускладнювати ідентифікацію зі значущими дорослими і знижувати ресурсний потенціал родини як середовища особистісного зростання. У дослідженнях підкреслюється, що навіть за наявності

позитивної емоційної взаємодії розходження у ціннісних пріоритетах між батьками та бабусями і дідусями може створювати для підлітка ситуацію вибору між значущими дорослими, що ускладнює формування стабільної ціннісної позиції (Stattin & Kim, 2018; Perez-Brena et al., 2015).

Тобто теоретична модель дослідження передбачає наявність взаємозв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії (частотою контактів, емоційною якістю взаємин, особливостями батьківського ставлення), узгодженістю ціннісних позицій та індивідуально-психологічними показниками підлітка (ціннісними орієнтаціями, самоповагою, самоефективністю, особистісною здійсненністю). У межах даної моделі міжпоколінна взаємодія розглядається як ключовий контекст формування як ціннісної сфери, так і ресурсів психологічної стійкості особистості. Модель припускає, що зв'язки між цими блоками змінних не є простими лінійними залежностями, а можуть бути пов'язані з особливостями ціннісного клімату сім'ї, ступенем узгодженості позицій старших поколінь та індивідуально-психологічними особливостями підлітка.

Запропонована модель визначає логіку емпіричного дослідження та послідовність аналізу: від опису показників і дослідження зв'язків між змінними до аналізу відмінностей залежно від особливостей сімейної взаємодії.

Висновки до розділу I

Узагальнення теоретичних підходів до проблеми дослідження дозволило розглядати сім'ю як провідне соціально-психологічне середовище формування особистості, у межах якого закладаються базові уявлення про себе, інших людей, соціальні норми та життєві орієнтири. Сімейне виховання постає як цілісна система взаємодії, що включає емоційні, комунікативні та нормативні компоненти та визначає особливості розвитку підлітка.

Встановлено, що розширена сім'я як форма організації сімейного життя створює специфічний простір багатопокілінної взаємодії, у якому поєднуються

різні ціннісні позиції, стилі виховання та моделі для передавання життєвого досвіду, традицій і норм поведінки. Така структура сім'ї може виступати як ресурсом розвитку (через емоційну підтримку, тяглість досвіду й узгодженість виховних позицій), так і потенційним джерелом напруження (через міжпоколінні конфлікти, гіперконтроль і ціннісну суперечливість). Вирішальне значення при цьому має не сам факт наявності розширеної сім'ї, а якість взаємодії між членами родини, рівень взаємопідтримки, узгодженість виховних позицій і характер емоційних зв'язків.

Теоретичний аналіз показав, що ціннісні орієнтації є одним із центральних механізмів регуляції поведінки та самовизначення підлітка й формуються у взаємодії із соціальним середовищем, передусім сім'єю. Підлітковий вік визначено як сенситивний період становлення ціннісно-сислової сфери, у якому особливого значення набувають процеси автономії, формування ідентичності, прийняття та осмислення власної життєвої позиції.

Теоретичне узагальнення дозволило розглядати міжпоколінну взаємодію як один із ключових механізмів трансляції цінностей від старших поколінь до молодших, який реалізується через комунікацію, емоційну підтримку, наслідування поведінкових моделей, спільні сімейні практики та стиль виховання. Найбільш сприятливими для розвитку підлітка є взаємини, у яких поєднуються прийняття, послідовність, підтримка автономії та зрозумілі вимоги. Узгодженість ціннісних позицій різних поколінь асоціюється з формуванням більш внутрішньо цілісної системи орієнтацій підлітка, тоді як їх конфліктність може супроводжуватися ціннісною невизначеністю і підвищеною емоційною вразливістю.

Таким чином, теоретичний аналіз дозволив обґрунтувати теоретичну модель дослідження, відповідно до якої характеристики міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї розглядаються як пов'язані з особливостями формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків. Це створює підґрунтя для подальшої емпіричної перевірки окреслених взаємозв'язків.

РОЗДІЛ II

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Дизайн та організація дослідження

Емпіричне дослідження виконано в межах неекспериментального кореляційного дизайну (cross-sectional design), що передбачає однократне вимірювання комплексу психологічних характеристик у вибірці учасників без створення експериментальних умов чи маніпуляції змінними. Обраний дизайн зумовлений дослідницькими завданнями роботи, спрямованими на аналіз взаємозв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії, ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості підлітків без втручання в природні умови їхнього функціонування. Такий підхід дозволяє вивчати реальні зв'язки між змінними у природному соціальному контексті, що відповідає меті.

Дослідження має дворівневу структуру, що поєднує міжпоколінний та індивідуально-психологічний рівні аналізу. Перший рівень повного міжпоколінного аналізу охопив 41 родину (загалом 123 особи) і був спрямований на вивчення особливостей міжпоколінної взаємодії, узгодженості або конфліктності ціннісних позицій представників різних поколінь, а також на отримання цілісної картини ціннісного клімату родини. Цей рівень дозволяє отримати дані про родинне середовище підлітка з кількох джерел, охопивши не лише самого підлітка, а й його батьків і представників старшого покоління.

Другий рівень розширеного індивідуально-психологічного аналізу охопив 85 осіб підліткового віку і був спрямований на вивчення ціннісних орієнтацій, показників психологічної стійкості (самоповаги, самоефективності, особистісної здійсненності) та їх зв'язку з характеристиками взаємодії з розширеною сім'єю, які підлітки оцінювали суб'єктивно. Поєднання двох рівнів забезпечує методологічну глибину дослідження: міжпоколінний рівень дає об'єктивні дані про родину як систему, а індивідуально-психологічний рівень дозволяє виявити

взаємозв’язки на рівні особистості підлітка. Організація дослідження передбачала кілька послідовних етапів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Етапи проведення емпіричного дослідження

Етап	Період	Зміст роботи	Результат
1	вересень 2023- червень 2024 р.	Теоретичний аналіз літератури, формулювання концептуальної моделі, обґрунтування інструментарію, пілотажне дослідження в межах курсової роботи.	Концептуальна модель дослідження. Сформована вибірка першого рівня: 41 родина (123 особи трьох поколінь).
2	вересень 2024- січень 2025 р.	Розширення програми дослідження, доопрацювання інструментарію, формування додаткової вибірки підлітків, збір даних другого рівня.	Сформована вибірка другого рівня: 85 підлітків. Доопрацьований комплекс методик для оцінки психологічної стійкості і батьківського ставлення.
3	лютий 2025- травень 2026 р.	Інтеграція даних обох рівнів, математико-статистична обробка, інтерпретація результатів, розробка практичних рекомендацій.	Результати дослідження. Висновки і практичні рекомендації. Матеріали для апробації.

На першому етапі (вересень 2023 р. – червень 2024 р.) здійснено теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, сформульовано концептуальну модель, обґрунтовано вибір психодіагностичного інструментарію та проведено пілотажне дослідження в межах курсової роботи. На цьому етапі сформовано вибірку міжпоколінного аналізу (41 родина) та зібрано перші емпіричні дані щодо особливостей міжпоколінної взаємодії та ціннісних позицій трьох поколінь однієї родини.

На другому етапі (вересень 2024 р. – січень 2025 р.) на основі попередніх даних розширено програму дослідження. Сформовано додаткову вибірку підлітків (85 осіб) для індивідуально-психологічного аналізу та доопрацьовано психодіагностичний інструментарій з урахуванням завдань магістерського дослідження. До основного комплексу методик додано шкали для оцінки

психологічної стійкості, а також опитувальник батьківського ставлення А.Я. Варги і В.В. Століна.

На третьому етапі (лютий 2025 р. – травень 2026 р.) здійснено інтеграцію даних обох рівнів, проведено математико-статистичну обробку зібраного масиву та інтерпретацію результатів відповідно до поставлених завдань. На цьому етапі сформульовано висновки дослідження, розроблено практичні рекомендації для батьків і фахівців, а також підготовлено матеріали для апробації результатів. Збір даних здійснювався у дистанційному форматі через електронні платформи, що зумовлено умовами безпеки в Україні під час повномасштабної війни та широкою географією учасників. Учасники отримували посилання на анкету через приватні канали комунікації, з попереднім інформуванням про мету дослідження, його тривалість та умови участі.

Дотримання етичних принципів дослідження забезпечувалося відповідно до стандартів психологічної науки. Усі учасники надали інформовану згоду на участь у дослідженні; для неповнолітніх учасників додатково отримано згоду одного з батьків або законних представників. Учасники мали право відмовитися від участі або припинити її на будь-якому етапі без пояснення причин і без жодних негативних наслідків. Конфіденційність персональних даних забезпечувалася шляхом анонімізації відповідей: кожна анкета отримувала кодовий ідентифікатор, що дозволяє об'єднувати відповіді членів однієї родини без розкриття їх особистих даних. Дослідниця залишалася доступною для зворотного зв'язку учасників протягом усього періоду збору даних. Опитування не містило питань, які могли б травмувати учасників або спровокувати загострення емоційного стану.

Якість зібраних даних забезпечувалася через попереднє інструктування учасників, чітке формулювання запитань та контроль за повнотою відповідей. Анкети з істотними пропусками або очевидно неконсистентними відповідями виключалися з подальшого аналізу.

Таким чином, обраний дизайн і організація дослідження забезпечують можливість комплексного аналізу взаємозв'язків між характеристиками

міжпоколінної взаємодії, ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості підлітків, що відповідає меті та завданням даної роботи.

2.2. Характеристика вибірки дослідження

Вибірку дослідження сформовано відповідно до завдань двох рівнів аналізу. На першому, міжпоколінному рівні до участі залучено 41 родину загальною кількістю 123 особи, що включали підлітків, батьків та представників старшого покоління (бабусь, дідусів) або інших значущих дорослих. На другому, індивідуально-психологічному рівні до участі залучено 85 осіб підліткового віку. Вибір саме підліткового віку зумовлений тим, що цей період є сенситивним для становлення ціннісної сфери, ідентичності та формування внутрішніх психологічних ресурсів особистості, а також для активного переосмислення ролі сімейного середовища у власному житті.

Віковий діапазон підліткової вибірки становить 8-17 років, середній вік 14,0 років ($SD = 1,98$), медіана 14 років. У статевому розрізі вибірка нерівномірна: 51 хлопець (60,0%) та 34 дівчини (40,0%). Незбалансованість вибірки за статтю враховувалася при подальшому статистичному аналізі шляхом застосування непараметричних методів, які менш чутливі до асиметрії розподілу. Узагальнений розподіл підліткової вибірки за віковими групами і статтю представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл підліткової вибірки за віковими групами та статтю

Вікова група	Хлопці, n	Дівчата, n	Усього, n	%
8-11 років (передпідлітковий та молодший підлітковий вік)	6	4	10	11,8
12-14 років (середній підлітковий вік)	24	10	34	40,0
15-17 років (старший підлітковий вік)	20	19	39	45,9
Вік не зазначено	1	1	2	2,3
Усього	51	34	85	100,0

Як видно з таблиці 2.2, найбільшу частину вибірки становлять підлітки старшого (15-17 років, 45,9%) та середнього (12-14 років, 40,0%) підліткового віку, що відповідає сенситивному періоду для становлення ціннісної сфери і формування психологічної стійкості особистості. Менша частка молодших підлітків (8-11 років, 11,8%) дозволяє оцінити особливості міжпоколінної взаємодії на ранніх етапах підліткового розвитку. Незважаючи на включення невеликої кількості учасників молодшого віку, основний масив вибірки представлений підлітками середнього та старшого віку, що відповідає меті дослідження та дозволяє розглядати отримані результати переважно як такі, що характеризують особливості підліткового періоду.

За структурою родини, у якій проживає підліток, вибірка представлена кількома типами сімейних конфігурацій, що було визначено за допомогою питання авторської анкети про склад родини. Розподіл вибірки за типом сім'ї представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Розподіл підліткової вибірки за типом сім'ї

Тип сім'ї	n	%
Нуклеарна сім'я (підліток проживає з обома батьками)	40	47,1
Розширена сім'я (підліток проживає з обома батьками та принаймні одним представником старшого покоління)	32	37,6
Неповна сім'я (підліток проживає з одним з батьків)	12	14,1
Розширена неповна сім'я (підліток проживає з одним з батьків та представниками старшого покоління)	1	1,2
Усього	85	100,0

Дані таблиці 2.3 показують, що практично третина підліткової вибірки (37,6%) проживає у складі розширеної сім'ї, що дозволяє безпосередньо досліджувати особливості міжпоколінної взаємодії у природному сімейному середовищі. Майже половина учасників (47,1%) проживає у нуклеарних сім'ях, що дає можливість порівняти показники міжпоколінної взаємодії, ціннісних орієнтацій та психологічної стійкості у підлітків з різних типів сімей.

За оцінкою самих підлітків, стиль виховання батьків у вибірці характеризується переважанням підтримувальних форм. Більшість підлітків (59

осіб, 69,4%) описують стиль виховання батьків як «дружній», ще 20 підлітків (23,5%) як «демократичний». Невелика частка вибірки оцінює стиль виховання батьків як «суворий» (5 осіб, 5,9%) або «байдужий» (1 особа, 1,2%). Така ціннісно-комунікативна структура вибірки відображає переважання сприятливого виховного клімату в українських родинах учасників дослідження, що узгоджується з виховним ідеалом сучасної сім'ї та одночасно дозволяє оцінити нюанси у показниках психологічної стійкості підлітків.

Особливе місце у характеристиці вибірки займають показники взаємодії з представниками старших поколінь, які становлять ключову змінну дослідження. Розподіл вибірки за частотою контактів з бабусями та дідусями – у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл підліткової вибірки за частотою контактів з бабусями та дідусями

Частота спілкування	n	%
Майже щодня	38	44,7
Кілька разів на тиждень	16	18,8
Раз на 1-2 тижні	21	24,7
Раз на місяць	5	5,9
Рідше	5	5,9
Усього	85	100,0

Аналіз таблиці 2.4 показує, що переважна більшість підлітків вибірки має часті контакти з представниками старшого покоління: 44,7% спілкуються з бабусями та дідусями майже щодня, ще 18,8% – кілька разів на тиждень. Сумарно, 63,5% підлітків мають інтенсивну взаємодію з бабусями і дідусями. Це свідчить про збереження тривкої тяглості міжпоколінних зв'язків в українських родинах учасників навіть в умовах війни та масових переміщень. Менша частка вибірки (11,8%) має епізодичні або рідкісні контакти з бабусями і дідусями, що дозволяє у подальшому аналізі сформувати контрастні групи для порівняння за допомогою U-критерію Манна-Уїтні.

Якісні параметри взаємодії підлітків з бабусями і дідусями демонструють диференційовану картину. На питання про обговорення важливих особистих тем (друзі, стосунки, плани на майбутнє, переживання) 21 підліток (24,7%) відповів, що часто обговорює такі теми зі старшими членами родини і відчуває їхнє

розуміння; 40 підлітків (47,1%) обговорюють лише деякі теми; 17 підлітків (20,0%) спілкуються з бабусями і дідусями переважно на побутові теми; 7 підлітків (8,2%) вказали, що з бабусями і дідусями не близькі. Розподіл відображає варіативність емоційної якості міжпоколінних взаємин у вибірці.

На питання про взаєморозуміння зі старшими членами родини більшість підлітків дала позитивні відповіді: 27 осіб (31,8%) вказали, що почуваються повністю зрозумілими, ще 37 осіб (43,5%) – часто зрозумілими; 17 осіб (20,0%) відчують порозуміння лише іноді; 2 особи (2,4%) рідко і 2 особи (2,4%) зовсім не відчують розуміння з боку старших членів родини. Сумарно, 75,3% підлітків переживають достатній рівень взаєморозуміння в родинному середовищі.

Особливо важливим для дослідження є показник узгодженості або конфліктності порад різних поколінь. На питання про те, чи бувають випадки, коли поради батьків і поради бабусь/дідусів суперечать одна одній, 7 підлітків (8,2%) відповіли, що такого ніколи не буває, 21 підліток (24,7%) – що дуже рідко, 51 підліток (60,0%) – що іноді бувають, і 6 підлітків (7,1%) – що часто. Тобто більшість підлітків вибірки (60,0%) епізодично стикається з ситуаціями конфлікту порад різних поколінь, що створює емпіричну базу для дослідження зв'язку узгодженості міжпоколінних взаємодій з ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості.

Щодо джерела авторитету в складних життєвих ситуаціях, 41 підліток (48,2%) насамперед прислухається до думки батьків, 22 (25,9%) орієнтуються приблизно однаково на батьків і інші джерела, 17 (20,0%) намагаються вирішувати ситуації самостійно, 4 (4,7%) орієнтуються переважно на думку друзів і 1 підліток (1,2%) – на думку бабусь і дідусів. Ці дані демонструють збереження батьківського авторитету як ключового орієнтира підліткового віку.

У контексті привабливих для підлітків аспектів спілкування з бабусями і дідусями найбільш частою відповіддю стало посилення на їхню доброту і турботу (50 відповідей, 58,8% вибірки), що підкреслює емоційно-теплу природу типових міжпоколінних стосунків. Другим за значимістю аспектом є життєвий

досвід і поради старших членів родини (15 відповідей, 17,6%), що відображає ціннісно-передавальну функцію розширеної сім'ї. Менш частими відповідями стали гостинність і їжа (8 відповідей), можливість говорити відверто (6 відповідей) та спільне дозвілля (4 відповіді).

За місцем проживання учасники представляли як великі міста України, так і менші населені пункти. Частина учасників на момент опитування мала статус внутрішньо переміщених осіб або тимчасово перебувала за межами України, що відповідає реальній соціальній ситуації в країні в умовах війни. Це соціальне різноманіття вибірки відповідає завданням дослідження, спрямованим на вивчення ролі розширеної сім'ї в умовах соціальної нестабільності.

Для участі в дослідженні застосовано такі критерії включення: вік учасників у межах підліткового віку (8-17 років для індивідуально-психологічного рівня); добровільна згода на участь; згода одного з батьків для неповнолітніх учасників; здатність учасника зрозуміло і повно заповнити запропонований інструментарій. Критерії виключення передбачали наявність гострої кризової ситуації в родині на момент опитування (наприклад, нещодавня втрата близьких, тяжка хвороба), що могло б спотворити результати або негативно вплинути на емоційний стан учасника. Анкети з істотними пропусками або очевидно неконсистентними відповідями також виключалися з подальшого аналізу.

У дослідженні першого, міжпоколінного рівня взяли участь представники батьківського покоління з 41 родини (по одному представнику від кожної родини). Серед батьків, що взяли участь, переважали жінки-матері (73,2%), на батьків припадає 26,8% дорослого пулу вибірки. Розподіл батьківської вибірки за основними соціодемографічними характеристиками представлено у таблиці 2.5.

Середній вік батьків становить 41,8 років ($SD = 4,8$), віковий діапазон 33-53 роки. Більшість батьків (90,2%) перебуває у віковій категорії 35-54 роки, що відповідає типовому віковому періоду батьківства школярів і підлітків. Виявлено високий рівень освіти батьківської вибірки: 95,1% мають повну або незавершену

вищу освіту, з них 12,2% мають науковий ступінь. Це варто враховувати при інтерпретації результатів, оскільки може свідчити про самовідбір вибірки у напрямку освічених родин з активним інтересом до питань виховання. За сімейним статусом 95,1% батьків перебувають у зареєстрованому або цивільному шлюбі. За кількістю дітей у родині переважають дводітні (43,9%) та одnodітні (26,8%) сім'ї, частка багатодітних родин (3 і більше дітей) становить 29,3%.

Таблиця 2.5

Соціодемографічна характеристика батьківської вибірки (n = 41)

Характеристика	Категорія	n (%)
Вікові групи	до 35 років	4 (9,8)
	35-44 роки	27 (65,9)
	45-54 роки	10 (24,4)
Сімейний стан	у шлюбі	35 (85,4)
	у цивільному шлюбі	4 (9,8)
	розлучені	2 (4,9)
Рівень освіти	повна вища (магістр, спеціаліст)	18 (43,9)
	дві вищі освіти і більше	12 (29,3)
	науковий ступінь	5 (12,2)
	повна вища (бакалавр)	4 (9,8)
	професійно-технічна або незавершена вища	2 (4,9)
Кількість дітей у родині	1 дитина	11 (26,8)
	2 дитини	18 (43,9)
	3 і більше	12 (29,3)

Цікаво, що самоідентифікація батьків за типом сім'ї дещо відрізняється від оцінки підлітків. За оцінкою батьків, 58,5% родин є нуклеарними, 36,6% розширеними (з тісним зв'язком з бабусями і дідусями), 4,9% неповними. Порівняння з оцінкою підлітків (47,1% нуклеарна, 37,6% розширена) показує, що батьки частіше визначають свою сім'ю як нуклеарну, тоді як підлітки частіше включають бабусь і дідусів у склад родини. Це розходження відображає типову різницю у сприйнятті сімейної конфігурації різними поколіннями і саме по собі є цікавим показником міжпоколінних відмінностей у репрезентації сімейної структури.

Оцінка батьками характеристик міжпоколінної взаємодії доповнює картину сімейного середовища, отриману від підлітків. За частотою власних

контактів зі старшим поколінням 63,4% батьків (26 з 41) спілкуються з власними батьками щодня, ще 19,5% (8 осіб) – кілька разів на тиждень, що свідчить про збереження тривкого міжпоколінного зв'язку у переважній більшості родин вибірки. Стосовно оцінки впливу старшого покоління на виховання дитини, 73,2% батьків (30 з 41) задоволені цим впливом (з них 34,1% повністю задоволені), 17,1% дають нейтральну оцінку, лише 9,8% повідомляють про деякі розбіжності.

Особливо інформативними для дослідження узгодженості ціннісних позицій є дані про розбіжності виховних поглядів між поколіннями. Серед 41 батьків 9 (22,0%) вказали, що в їхніх родинах майже немає розбіжностей зі старшим поколінням; решта (78,0%) визнають наявність розбіжностей у конкретних питаннях. Найчастіші зони розходжень становлять питання дисципліни та покарань, методи навчання й шкільні успіхи дитини, використання гаджетів та організація дозвілля, режим дня й харчування, а також фінансові питання (кишенькові гроші, подарунки). Це підтверджує гіпотезу про існування реального простору міжпоколінних розбіжностей у вибірці, що становить емпіричну базу для аналізу узгодженості ціннісних позицій у підрозділі 3.3.

Цікавим є й те, що, попри інтенсивне спілкування з власними батьками, переважна більшість опитаних батьків (24 з 41, тобто 58,5%) не радяться з бабусями і дідусями у питаннях виховання дітей. Решта батьків (41,5%) звертаються за порадами до старшого покоління переважно з приводу здоров'я дитини, навчання, поведінки і дисципліни. На питання про загальну оцінку впливу бабусь і дідусів на формування цінностей дитини відповіді розподілилися так: 26,8% оцінюють вплив дуже позитивно, 43,9% – скоріше позитивно, 26,8% – нейтрально, лише 2,4% – скоріше негативно. Що об'єднує покоління у родині, батьки найчастіше вказують спільні традиції, взаємоповагу, підтримку у складних ситуаціях та спільне дозвілля.

Окремим компонентом міжпоколінного рівня дослідження стала вибірка бабусь і дідусів ($n = 41$), яку склали бабусі та дідусі тих самих 41 родин. Розподіл

вибірки бабусь і дідусів за основними соціодемографічними характеристиками представлено у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Соціодемографічна характеристика вибірки бабусь і дідусів (n = 41)

Характеристика	Категорія	n (%)
Стать	жінки (бабусі)	26 (63,4)
	чоловіки (дідусі)	15 (36,6)
Вікові групи	до 60 років	9 (22,0)
	60-69 років	19 (46,3)
	70 років і старше	13 (31,7)
Тип проживання	окремо від дітей і онуків, але часто бачаться	16 (39,0)
	разом з дітьми та онуками (три покоління)	13 (31,7)
	окремо, рідко бачаться	10 (24,4)
	проживають самі	2 (4,9)
Кількість онуків	1-2 онуки	21 (51,2)
	3-4 онуки	10 (24,4)
	5 і більше онуків	7 (17,1)
	Дані відсутні	3 (7,3)

Середній вік бабусь і дідусів становить 67,1 років ($SD = 7,8$), віковий діапазон 38-80 років. Майже половина вибірки бабусь і дідусів (46,3%) перебуває у віковій категорії 60-69 років, що відповідає типовому віку активного дідусівства/бабусівства. У статевому розрізі вибірка нерівномірна на користь жінок (63,4%), що відповідає поширеній у соціологічній літературі тенденції до більш активної залученості саме бабусь у догляд за онуками. Особливо інформативним є показник типу проживання: 31,7% бабусь і дідусів живуть разом з дітьми й онуками у багатопоколінній сім'ї, ще 39,0% живуть окремо, але мають часті контакти, що сумарно становить 70,7% вибірки з тривкою щоденною або щотижневою взаємодією зі своїми онуками.

Оцінка бабусями і дідусями характеристик міжпоколінної взаємодії з боку старшого покоління суттєво доповнює загальну картину сімейного середовища. За частотою спілкування з онуками 65,9% бабусь і дідусів (27 з 41) спілкуються майже щодня (21 особа, 51,2%) або кілька разів на тиждень (5 осіб, 12,2%); 26,8% (11 осіб) бачаться з онуками раз на 1-2 тижні. Це підтверджує загальну картину тривкої міжпоколінної взаємодії в родинах вибірки.

На запитання про власну участь у вихованні онуків 41,5% бабусь і дідусів (17 осіб) активно беруть участь і це їх влаштовує, 29,3% (12 осіб) хотіли б брати більше участі, але не мають змоги, 17,1% (7 осіб) свідомо не втручаються у виховання як справу батьків, 12,2% (5 осіб) беруть участь, але хотіли б, щоб діти більше дослухалися до їхніх порад. Тобто більш ніж третина бабусь і дідусів (41,5%) виявляє латентний запит на більшу залученість або більший вплив на виховання онуків, що становить важливий ресурс і одночасно зону потенційного напруження у міжпоколінних стосунках.

Оцінка бабусями і дідусями стилю виховання батьків переважно позитивна: 46,3% бабусь і дідусів (19 осіб) повністю схвалюють стиль виховання, 41,5% (17 осіб) загалом схвалюють, хоча мають окремі застереження, 7,3% (3 особи) не дають однозначної оцінки, 4,9% (2 особи) скоріше не схвалюють. Тобто 87,8% бабусь і дідусів загалом приймають батьківські рішення щодо виховання, що свідчить про переважно стабільний міжпоколінний клімат у досліджуваних родин.

Стосовно того, чи слухають діти поради старшого покоління щодо виховання, відповіді бабусь і дідусів дещо стримані: 2,4% (1 особа) відповідають, що завжди слухають, 31,7% (13 осіб) – часто, 46,3% (19 осіб) – іноді, 12,2% (5 осіб) – рідко, 7,3% (3 особи) – ніколи. Цей розподіл дозволяє припустити, що міжпоколінна взаємодія у вибірці характеризується не повним прийняттям порад старших, а вибіркоvim, що відповідає сучасним нормам автономії середнього покоління у виховному процесі.

У більшості родин (35 з 41) до участі вдалося залучити представників усіх трьох поколінь (підліток, батьки, бабусі і дідусі), що дозволило отримати дані про повну вертикальну структуру родини та оцінити узгодженість ціннісних позицій між поколіннями. У частині родин у дослідженні взяли участь представники двох поколінь з боку батьків і самого підлітка. Це забезпечило репрезентацію різних варіантів сімейних конфігурацій і дозволило аналізувати міжпоколінну взаємодію у різних типах сімейних систем.

Попередній аналіз ціннісних пріоритетів, які підлітки відзначають як найважливіші у власній родині (за відкритим питанням авторської анкети з мульти-вибором), показав такий рейтинг: довіра (73 підлітки, 85,9%), взаємоповага (71 особа, 83,5%), відповідальність (67 осіб, 78,8%), допомога іншим (47 осіб, 55,3%), самостійність (46 осіб, 54,1%), освіта (37 осіб, 43,5%), віра (30 осіб, 35,3%). Зіставлення цього рейтингу з відповідями батьків про найважливіші виховні цінності (освіта і розвиток інтелекту, доброта і співчуття, відповідальність, самостійність, чесність) та з відповідями бабусь і дідусів про цінності для передачі онукам (повага, доброта, працьовитість, освіта, відповідальність) дозволяє виявити як спільні ціннісні орієнтири, що транслиуються через три покоління (відповідальність, освіта, повага), так і поколіннєві акценти (підлітки виділяють довіру і взаємоповагу, батьки – освіту, бабусі і дідусі – працьовитість). Детальний кількісний аналіз ціннісної узгодженості трьох поколінь становить предмет підрозділу 3.3.

Таким чином, дворівнева структура вибірки забезпечує можливість комплексного дослідження ролі розширеної сім'ї як соціально-психологічного середовища розвитку підлітка. Соціодемографічна структура вибірки, її різноманітність за типом сім'ї, частотою та якістю міжпоколінної взаємодії, а також варіативність показників узгодженості ціннісних позицій різних поколінь дозволяють виявити зв'язки між характеристиками сімейного середовища і показниками психологічної стійкості з опорою як на родинний контекст, так і на індивідуально-психологічні дані.

2.3. Психодіагностичний інструментарій дослідження

Психодіагностичний інструментарій дослідження сформовано відповідно до завдань роботи і охоплює три блоки змінних: характеристики міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї, ціннісні орієнтації підлітків та показники психологічної стійкості. До комплексу методик увійшли авторська анкета, методика діагностики ціннісних орієнтацій, шкала самоповаги, шкала

самоефективності, опитувальник особистісної здійсненності та опитувальник батьківського ставлення.

Авторська анкета використовується для збору соціодемографічних даних учасників та оцінки характеристик міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї. Анкета включає два функціональні блоки. Перший блок, соціодемографічний, містить запитання про вік і стать учасника. Другий блок, змістовий, складається з дев'яти запитань, що охоплюють ключові аспекти сімейного середовища і міжпоколінної взаємодії, теоретично пов'язані з предметом дослідження.

Перше запитання змістового блоку спрямоване на оцінку структури родини: «Хто проживає з тобою в родині?». Учасникові пропонується обрати всіх членів родини зі списку (мама, тато, бабуся, дідусь, брат, сестра, інші родичі), що дозволяє реконструювати тип сімейної конфігурації (нуклеарна, розширена, неповна, розширена неповна) та оцінити безпосередню залученість представників старших поколінь до повсякденного життя підлітка.

Друге запитання спрямоване на суб'єктивну оцінку стилю виховання батьків: «Як би ти описав(ла) стиль виховання твоїх батьків?» з варіантами відповідей «дружній», «демократичний», «суворий», «байдужий». Це запитання доповнює дані стандартизованого опитувальника Варги-Століна, надаючи цілісну категоризацію стилю виховання очима самого підлітка.

Третє запитання діагностує родинні ціннісні пріоритети: «Які цінності, на твою думку, є найважливішими у вашій родині?» з можливістю мульти-вибору з переліку (довіра, освіта, взаємоповага, віра, допомога іншим, самостійність, відповідальність та інші). Це запитання дозволяє виявити, які саме цінності підліток сприймає як ключові у власній родині, і порівняти ці пріоритети з ієрархією особистих цінностей за методикою Рокіча. Тексти всіх трьох версій авторської анкети наведено у Додатку С.

Четверте запитання оцінює частоту контактів з представниками старших поколінь: «Як часто ти спілкуєшся зі своїми бабуся/дідуся?» з варіантами «майже щодня», «кілька разів на тиждень», «раз на 1-2 тижні», «раз на місяць»,

«рідше». Цей показник становить одну з ключових змінних теоретичної моделі дослідження.

П'яте запитання діагностує емоційну якість міжпоколінних взаємин: «Чи обговорюєш ти з бабусею/дідусем теми, які для тебе важливі (друзі, стосунки, плани на майбутнє, проблеми)?» з варіантами «так, часто, вони мене розуміють», «іноді, на деякі теми», «рідко, переважно говоримо про побутові речі», «ніколи, ми не близькі». Це запитання дозволяє оцінити рівень довіри і психологічної близькості з представниками старшого покоління.

Шосте запитання визначає основне джерело авторитету для підлітка: «До чієї думки ти прислухаєшся більше у складній ситуації?» з варіантами «до думки батьків», «до думки бабусі/дідуся», «до думки друзів», «приблизно однаково», «намагаюся вирішити все самостійно». Це запитання діагностує орієнтацію підлітка у системі значущих дорослих.

Сьоме запитання операціоналізує ключовий концепт теоретичної моделі дослідження – узгодженість або конфліктність ціннісних позицій різних поколінь: «Чи буває так, що поради батьків і поради бабусі/дідуся суперечать одна одній?» з варіантами «так, часто», «іноді буває», «дуже рідко», «ніколи такого не буває». Це запитання є центральним для виявлення зв'язку узгодженості міжпоколінних взаємодій з показниками психологічної стійкості.

Восьме запитання оцінює суб'єктивне переживання підлітком взаєморозуміння в родинному середовищі: «Чи відчуваєш ти, що тебе розуміють старші члени родини?» з варіантами «так, завжди», «часто», «іноді», «рідко», «ні, зовсім ні». Це запитання діагностує загальну афективну атмосферу родини з позиції самого підлітка.

Дев'яте запитання якісно характеризує привабливі для підлітка аспекти взаємодії з бабусями і дідусями: «Що тобі найбільше подобається у спілкуванні з бабусею/дідусем?» з варіантами «їхня доброта і турбота», «їхній досвід і поради», «їжа, гостинність», «можливість говорити відверто», «спільне дозвілля». Це запитання дозволяє виявити, які саме функції розширеної сім'ї підліток сприймає як найбільш значущі.

Авторська анкета обрана для дослідження тому, що жодна зі стандартизованих методик не охоплює специфічного предмету роботи, а саме багатопокілінної взаємодії в розширеній сім'ї з акцентом на узгодженості ціннісних позицій. Анкета дозволяє адаптувати запитання до завдань дослідження і отримати дані саме про ті аспекти сімейного середовища, які теоретично пов'язані з формуванням ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків.

Авторська анкета для батьків застосовується в межах міжпокілінного рівня дослідження для отримання батьківської перспективи на взаємодію поколінь у родині. Структура анкети аналогічна анкеті для підлітків: соціодемографічний блок (вік, стать, сімейний статус, кількість дітей, тип сім'ї, рівень освіти) і змістовий блок із восьми запитань.

Перше запитання змістового блоку діагностує батьківські ціннісні пріоритети у вихованні: «Які з наведених цінностей Ви вважаєте найбільш важливими у вихованні Ваших дітей?» з можливістю мульти-вибору (освіта і розвиток інтелекту, доброта і співчуття, відповідальність, самостійність, чесність, здоровий спосіб життя, повага до старших, віра і духовність, інші). Це запитання дозволяє реконструювати ціннісну ієрархію виховного ідеалу батьків і порівняти її з ціннісними пріоритетами, які транслиуються старшим поколінням.

Друге запитання діагностує сприйняття батьками частоти контактів дитини з бабусями і дідусями: «Як часто Ваша дитина спілкується з бабусею/дідусем?» з варіантами «майже щодня», «кілька разів на тиждень», «раз на 1-2 тижні», «раз на місяць», «рідше». Зіставлення цих відповідей з аналогічним запитанням у підлітковій анкеті дозволяє оцінити узгодженість сприйняття частоти міжпокілінних контактів двома поколіннями.

Третє запитання оцінює задоволеність батьків впливом старшого покоління на виховання дитини: «Наскільки Ви задоволені впливом старшого покоління (бабусь/дідусів) на виховання Вашої дитини?» з варіантами «повністю задоволений(а), їхній вплив дуже позитивний», «скоріше задоволений(а)», «нейтрально, не бачу ні сильного впливу, ні шкоди», «скоріше незадоволений(а),

є розбіжності», «зовсім незадоволений(а)». Це запитання дає інтегральну батьківську оцінку якості міжпоколінної взаємодії з виховного боку.

Четверте запитання операціоналізує специфіку конфліктності виховних позицій поколінь: «У яких питаннях Ваші погляди на виховання найчастіше розходяться з поглядами старшого покоління?» з можливістю мульти-вибору (питання дисципліни та покарань, методи навчання, режим дня і харчування, використання гаджетів і дозвілля, фінансові питання, вибір друзів, ціннісні орієнтири, інше; також варіант «у нас майже немає розбіжностей»). Це запитання є центральним для діагностики реальних зон конфлікту між поколіннями і доповнює відповідь підлітків про конфлікт порад.

П'яте запитання діагностує частоту контактів самих батьків з власними батьками: «Як часто Ви спілкуєтесь із батьками (дідусям/бабусею) своїх дітей?» з варіантами «щодня», «кілька разів на тиждень», «раз на тиждень», «рідше ніж раз на тиждень». Це запитання дає важливу контекстну інформацію про щільність міжпоколінного зв'язку у родині з боку середнього покоління.

Шосте запитання уточнює, у яких сферах батьки звертаються по поради до старшого покоління: «У яких питаннях Ви найчастіше радитеся з власними батьками щодо виховання дітей?» з можливістю мульти-вибору (здоров'я дитини, навчання, поведінка і дисципліна, вибір друзів, відпочинок, інше; також варіант «не радимося»). Це запитання діагностує сфери активного міжпоколінного взаємообміну та виявляє типові патерни взаємодії всередині розширеної сім'ї.

Сьоме запитання оцінює сприйняття батьками впливу бабусь і дідусів на формування цінностей дитини: «Як Ви оцінюєте вплив бабусь і дідусів на формування цінностей Вашої дитини?» з варіантами «дуже позитивно», «скоріше позитивно», «нейтрально», «скоріше негативно», «дуже негативно». Це запитання дає інтегральну оцінку батьками значущості старшого покоління як ціннісного ресурсу.

Восьме запитання діагностує об'єднувальні чинники у міжпоколінних стосунках: «Що, на Вашу думку, найбільше об'єднує різні покоління у Вашій

родині?» з можливістю мульти-вибору (спільні традиції, взаємоповага, віра/духовність, підтримка у складних ситуаціях, матеріальна допомога, спільне дозвілля, спільні цінності). Це запитання діагностує ресурсний потенціал міжпоколінних зв'язків і допомагає виявити основу для збереження тяглості родинного досвіду.

Поєднання двох версій анкети (підліткової та батьківської) у межах одного міжпоколінного рівня дослідження забезпечує можливість зіставлення сприйняття різних поколінь, що становить методологічну перевагу даного дослідницького дизайну і відповідає його теоретичній моделі.

Авторська анкета для бабусь і дідусів застосовується в межах міжпоколінного рівня дослідження для отримання перспективи старшого покоління на міжпоколінні стосунки в родині та власну участь у вихованні онуків. Структура анкети аналогічна попереднім двом: соціодемографічний блок (вік, стать, кількість онуків, тип проживання, статус) і змістовий блок із семи запитань, що охоплюють ключові аспекти взаємодії бабусь і дідусів з онуками та середнім поколінням.

Перше запитання змістового блоку діагностує частоту спілкування з онуками: «Як часто Ви спілкуєтеся зі своїми онуками?» з варіантами «майже щодня», «кілька разів на тиждень», «раз на 1-2 тижні», «раз на місяць», «рідше». Зіставлення відповідей бабусь і дідусів з відповідями підлітків і батьків на аналогічні запитання дозволяє оцінити узгодженість сприйняття частоти міжпоколінних контактів трьома поколіннями.

Друге запитання діагностує суб'єктивну оцінку бабусями і дідусями власної ролі у вихованні: «Як Ви вважаєте, чи достатньо Ви берете участь у вихованні онуків?» з варіантами «так, я беру активну участь і мене це влаштовує», «я б хотів(ла) брати більше участі, але не маю змоги», «я свідомо не втручаюся у виховання, це справа батьків», «я беру участь, але хотів(ла) би, щоб батьки більше дослухалися до моїх порад». Це запитання дозволяє виявити рівень задоволеності бабусь і дідусів власною роллю та діагностувати потенційні зони міжпоколінного напруження.

Третє запитання оцінює сприйняття бабусями і дідусями стилю виховання, який застосовують їхні діти: «Як Ви оцінюєте стиль виховання, який застосовують Ваші діти до онуків?» з варіантами «повністю схвалюю, вони чудові батьки», «загалом схвалюю, але є деякі моменти, з якими я не згоден(на)», «важко сказати, я не надто заглиблююся», «скоріше не схвалюю, вважаю їх занадто м'якими/занадто суворими». Це запитання є симетричним до запитання у батьківській анкеті про задоволеність впливом старшого покоління і дозволяє виявити двосторонній характер міжпоколінної оцінки виховання.

Четверте запитання діагностує ціннісний виховний ідеал бабусь і дідусів: «Які цінності Ви вважаєте найважливішими для передачі онукам?» з можливістю мульти-вибору (повага, доброта, освіта, працьовитість, відповідальність, релігійність, гуманність, інше). Зіставлення цих відповідей з ціннісними пріоритетами батьків (питання 8 батьківської анкети) і підлітків (питання 3 підліткової анкети) дозволяє реконструювати ціннісну картину родини на рівні усіх трьох поколінь.

П'яте запитання уточнює сфери активної участі бабусь і дідусів у вихованні: «У яких питаннях Ви найбільше допомагаєте своїм дітям у вихованні онуків?» з можливістю мульти-вибору (піклування і догляд, передача сімейних традицій, поради щодо виховання, допомога з навчанням, фінансова підтримка, інше). Це запитання діагностує реальні функції старшого покоління у вихованні онуків.

Шосте запитання операціоналізує ще один аспект узгодженості або конфліктності виховних позицій поколінь: «Як Ви вважаєте, чи слухають Ваші діти Ваші поради щодо виховання онуків?» з варіантами «завжди», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». У поєднанні з аналогічним запитанням у батьківській анкеті (про звертання за порадами до бабусь і дідусів) це дозволяє діагностувати рівень прийняття старших порад середнім поколінням з обох боків.

Сьоме запитання діагностує об'єднувальні чинники у міжпоколінних стосунках з боку бабусь і дідусів: «Що допомагає зберігати добрі стосунки між поколіннями у Вашій родині?» з можливістю мульти-вибору (взаємоповага,

спільне проведення часу, відкритість у спілкуванні, готовність до компромісів, любов і підтримка, спільні традиції). Це запитання є симетричним до восьмого запитання батьківської анкети про те, що об'єднує покоління, і дозволяє виявити узгодженість сприйняття об'єднувальних чинників двома сторонами міжпоколінного зв'язку.

Триверсійна структура авторської анкети (підліткова, батьківська, бабусь і дідусівська) забезпечує методологічно цінну можливість багатопокіліного порівняння перспектив на ті самі параметри сімейної взаємодії. Це відповідає теоретичній моделі дослідження, у межах якої міжпоколінна узгодженість або конфліктність розглядається як ключова характеристика родинного середовища.

Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча використовується для діагностики індивідуальної ієрархії цінностей особистості. Методика передбачає ранжування учасником двох списків по 18 цінностей: термінальних (бажаних кінцевих станів існування, як-от щасливе сімейне життя, здоров'я, мудрість, цікава робота, свобода) та інструментальних (переважних способів поведінки, як-от відповідальність, чесність, освіченість, чуйність, акуратність). Завданням учасника є розташувати цінності у порядку особистої значущості від найбільш до найменш важливої. Вибір методики Рокіча для дослідження зумовлений її відповідністю предмету роботи: методика дозволяє реконструювати індивідуальну ієрархію цінностей підлітка та виявити ті орієнтири, які найбільше визначають його життєві пріоритети. Завдяки універсальній структурі методики (термінальні та інструментальні цінності) можна порівнювати ціннісні ієрархії підлітка і представників старших поколінь, що дозволяє оцінити ступінь узгодженості ціннісних позицій у родині. У даному дослідженні методика Рокіча застосовувалася паралельно до всіх трьох поколінь однієї родини: підлітків, батьків і бабусь і дідусів, що становить методологічну особливість роботи і дозволяє провести багатопокіліне порівняння ціннісних ієрархій. Оскільки методика побудована на ранжуванні, а не на шкалюванні, до неї не застосовується розрахунок коефіцієнта α Кронбаха. Повний текст наведено у Додатку Л.

Психологічна стійкість у межах даного дослідження розглядається як інтегративна характеристика особистості, що відображає здатність до адаптації, саморегуляції та збереження внутрішньої рівноваги в умовах стресу. З огляду на це, вона операціоналізується через сукупність особистісних ресурсів, зокрема рівень самоповаги, загальної самоефективності та особистісної здійсненності. Такий триелементний підбір показників узгоджується з теоретичною моделлю дослідження (підрозділ 1.4) і дозволяє охопити три взаємодоповнювальні виміри стійкості: афективно-оцінний, когнітивно-діяльнісний та екзистенційний. Нижче послідовно описано методики, що використовувалися для оцінки кожного з цих ресурсів.

Шкала самоповаги М. Розенберга (Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) використовується для діагностики інтегрального рівня самоставлення особистості. Методика містить 10 пунктів, кожен з яких оцінюється за чотирибальною шкалою Лікерта від «повністю не згоден» до «повністю згоден». Сума балів відображає загальний рівень самоповаги: чим вище значення, тим вище самоприйняття і відчуття власної гідності. Вибір шкали Розенберга для дослідження зумовлений її відповідністю афективно-оцінному виміру психологічної стійкості: методика дозволяє оцінити базове ставлення підлітка до себе, яке у теоретичній моделі дослідження розглядається як один з ключових ресурсів стійкості, що формується значною мірою у сімейному середовищі. У межах даної вибірки розрахунок надійності методики за коефіцієнтом α Кронбаха показав високе значення ($\alpha = 0,867$), що підтверджує внутрішню узгодженість шкали. Повний текст шкали наведено у Додатку Н.

Шкала загальної самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької (General Self-Efficacy Scale, GSE) використовується для діагностики узагальненого переконання особистості у власній здатності досягати поставлених цілей, долати труднощі та контролювати важливі події власного життя. Методика містить 10 пунктів, кожен з яких оцінюється за чотирибальною шкалою. Сумарний показник відображає рівень загальної самоефективності: вищі значення свідчать про сильнішу віру у власну компетентність. Вибір шкали

Шварцера-Єрусалема для дослідження зумовлених їй відповідністю когнітивно-діяльнісному виміру психологічної стійкості: методика дозволяє оцінити переконання підлітка щодо власної здатності справлятися з життєвими завданнями, що в теоретичній моделі дослідження розглядається як ключовий ресурс подолання стресу. Українська адаптація І.І. Галецької забезпечує валідність методики для україномовної вибірки. У межах даної вибірки розрахунок надійності методики показав високе значення α Кронбаха ($\alpha = 0,893$). Повний текст шкали – у Додатку П.

Опитувальник батьківського ставлення А.Я. Варги та В.В. Століна (ОБС) застосовується у даному дослідженні до батьків учасників і використовується для діагностики особливостей батьківського ставлення до дитини. Опитувальник містить 61 пункт, що утворюють п'ять субшкал, які оцінюють різні параметри батьківського ставлення: прийняття – відторгнення, кооперація, симбіоз, авторитарна гіперсоціалізація («авторитарний контроль») та «маленький невдаха» (інфантилізація). Кожна субшкала надає окремий показник, що дозволяє реконструювати профіль батьківського ставлення. Вибір опитувальника Варги-Століна для дослідження зумовлений його відповідністю предмету роботи: методика дозволяє кількісно оцінити конкретні параметри батьківського ставлення, які теоретично пов'язані з формуванням ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітка. На відміну від методик, що оцінюють лише загальний стиль виховання, ОБС дає більш диференційовану картину батьківського ставлення, що дозволяє у подальшому аналізі виявити зв'язок окремих параметрів з показниками психологічної стійкості. Повний текст опитувальника наведено у Додатку М.

У межах даної вибірки розрахунок надійності методики за коефіцієнтом α Кронбаха для повного опитувальника показав значення $\alpha = 0,794$ (табл. 2.7). На рівні окремих субшкал значення α Кронбаха коливаються від 0,385 до 0,719, що зумовлено короткою довжиною деяких субшкал. З огляду на це окремі субшкальні показники використовуються з належною методологічною обережністю.

Надійність шкали батьківського ставлення А. Варга та В. Столін за коефіцієнтом альфа Кронбаха (з урахуванням субшкал)

№	Назва шкали/субшкали	Альфа Кронбаха
1	Батьківське ставлення А.Варга, В.Столін	0,794
2	Субшкала «Прийняття-відхилення»	0,719
3	Субшкала «Кооперація»	0,385
4	Субшкала «Симбіоз»	0,538
5	Субшкала «Авторитарна гіперсоціалізація»	0,425
6	Субшкала «Маленький(-а) невдаха»	0,539

Опитувальник особистісної здійсненності О. Штепи використовується для діагностики інтегрального суб'єктивного відчуття реалізованості життєвих можливостей особистості та сенсонаповненості її життя. Опитувальник містить шкали, що оцінюють окремі аспекти здійсненності, а також інтегральний показник, який відображає загальний рівень здійсненності особистості. Вибір опитувальника Штепи для дослідження зумовлений його відповідністю екзистенційному виміру психологічної стійкості: методика дозволяє оцінити, наскільки підліток переживає власне життя як осмислене та повноцінне, що в теоретичній моделі дослідження розглядається як вищий рівень психологічної стійкості, пов'язаний зі сформованою ціннісно-смісловою сферою особистості. Разом із тим, у процесі аналізу надійності шкали особистісної здійсненності (за О. Штепою) було встановлено, що показники внутрішньої узгодженості (коефіцієнт α Кронбаха) для окремих підшкал є недостатньо високими, що обмежує можливість їх інтерпретації як самостійних надійних показників. У межах даної вибірки інтегральний показник методики демонструє значення α Кронбаха = 0,598. У зв'язку з цим у подальшому аналізі використовувався інтегральний (загальний) показник особистісної здійсненності, який демонструє прийнятний рівень надійності та дозволяє коректно відобразити досліджуваний конструкт у межах даної роботи. Такий підхід відповідає рекомендаціям щодо використання психодіагностичних методик у випадках недостатньої надійності окремих підшкал. Інтерпретація результатів за окремими субшкалами проводилася обережно і з відповідними застереженнями, а основні висновки

дослідження ґрунтуються саме на інтегральному показнику. Повний текст опитувальника наведено у Додатку Р.

Узагальнення інструментарію за всіма блоками змінних, методиками та показниками надійності представлено у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Психодіагностичний інструментарій дослідження

Блок змінних	Методика	Що вимірює	α Кронбаха
Сімейне середовище та міжпоколінна взаємодія	Авторська анкета	Соц-дем хар-ки; частота, емоційна якість і узгодженість міжпоколінної взаємодії	—
Батьківське ставлення	Опитувальник батьківського ставлення Варги та Століна	Прийняття/відторгнення, кооперація, симбіоз, авторитарний контроль, інфантилізація	0,794
Ціннісні орієнтації	Методика «Цін. орієнтації» Рокіча	Ієрархія термінальних та інструментальних цінностей	не застосов.
Психологічна стійкість: афективно-оцінний вимір	Шкала самоповаги Розенберга	Інтегральний рівень самоповаги	0,867
Психологічна стійкість: когнітивно-діяльнісний вимір	Шкала загальної самоефективності Шварцера та Єрусалема (адап.Галецької)	Узагальнене переконання у здатності досягати цілей і долати труднощі	0,893
Психологічна стійкість: екзистенційний вимір	Опитувальник особистісної здійсненності Штепи	Інтегральний показник суб'єктивної реалізованості життя	0,598

Авторська анкета і опитувальник Варги-Століна дозволяють оцінити характеристики сімейного середовища та особливості міжпоколінної взаємодії. Методика Рокіча дозволяє діагностувати ціннісні орієнтації підлітка та порівняти їх з ціннісними позиціями старших поколінь. Шкали Розенберга, Шварцера-Єрусалема та Штепи разом охоплюють три взаємодоповнювальні виміри психологічної стійкості: афективно-оцінний, когнітивно-діяльнісний та екзистенційний.

Таким чином, використаний психодіагностичний інструментарій забезпечує комплексне вивчення досліджуваних змінних і дозволяє проаналізувати взаємозв'язки між характеристиками міжпоколінної взаємодії, ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості підлітків.

2.4. Методи математико-статистичної обробки даних

Обробка результатів емпіричного дослідження здійснювалася із застосуванням методів математичної статистики з метою виявлення закономірностей у розподілі досліджуваних показників, аналізу зв'язків між змінними та визначення відмінностей між групами респондентів. Аналіз даних проводився з використанням спеціалізованого статистичного програмного забезпечення (IBM SPSS Statistics та Microsoft Excel), що забезпечує точність розрахунків і можливість застосування комплексу непараметричних методів.

Для опису загальних характеристик вибірки та основних змінних дослідження використано методи описової статистики. Для кількісних показників розраховувалися середнє значення (M), стандартне відхилення (SD), мінімальне і максимальне значення, медіана та межі інтерквартильного діапазону. Для якісних змінних розраховувалися частоти та відсоткові частки. Описова статистика дозволила отримати узагальнену картину вибірки та виявити загальні тенденції у показниках ціннісних орієнтацій, характеристик міжпоколінної взаємодії та психологічної стійкості підлітків.

Для оцінки надійності використаних методик розрахований коефіцієнт α Кронбаха, який відображає внутрішню узгодженість пунктів шкали. Значення α від 0,7 і вище вважається задовільним показником надійності методики. Для шкал з нижчими значеннями α застосовувалися інтегральні показники або відповідні методологічні застереження при інтерпретації результатів.

Для перевірки нормальності розподілу показників застосовано критерій Шапіро-Вілка. Цей критерій є одним з найточніших для перевірки нормальності у вибірках малого та середнього обсягу і дозволяє виявити істотні відхилення від

нормального розподілу. На основі результатів перевірки нормальності прийнято рішення про застосування непараметричних методів кореляційного та порівняльного аналізу, що відповідає характеру отриманих даних та специфіці вибірки.

Для аналізу зв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії, ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості підлітків застосований коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (ρ). Цей коефіцієнт дозволяє виявити монотонні зв'язки між змінними і не вимагає нормальності розподілу. Сила зв'язку інтерпретувалася за загальноприйнятими у психологічних дослідженнях критеріями: значення ρ до 0,3 трактувалося як слабкий зв'язок, від 0,3 до 0,5 як помірний, від 0,5 до 0,7 як виражений, понад 0,7 як сильний. Статистичну значущість оцінювали на рівнях $p \leq 0,05$ і $p \leq 0,01$.

Для порівняння незалежних груп підлітків за особливостями сімейної взаємодії та батьківського ставлення застосований непараметричний U-критерій Манна-Уїтні. Цей критерій дозволяє порівнювати дві групи без припущення про нормальність розподілу і є особливо доречним для невеликих вибірок. Перед застосуванням критерію формувалися підгрупи за відповідними характеристиками сімейного середовища, після чого порівнювалися медіанні значення показників психологічної стійкості та ціннісних орієнтацій у виділених групах.

Таким чином, застосовані методи математико-статистичної обробки даних відповідають поставленим завданням дослідження та дозволяють здійснити комплексний аналіз взаємозв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії, ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості підлітків.

Висновки до розділу II

У другому розділі було обґрунтовано дизайн та організацію емпіричного дослідження, визначено склад і структуру вибірки, а також підібрано

психодіагностичний інструментарій і методи математико-статистичної обробки даних відповідно до мети та завдань роботи.

Дослідження реалізовано в межах неекспериментального кількісного крос-секційного дизайну з використанням кореляційного та порівняльного аналізу та дворівневою логікою дослідження, що поєднує міжпоколінний та індивідуально-психологічний рівні. Така організація дозволяє аналізувати сімейну взаємодію одночасно як систему взаємин між поколіннями та як суб'єктивний досвід підлітка. Перший рівень охопив родини трьох поколінь, другий – вибірку підлітків середнього та старшого підліткового віку.

Вибірка дослідження включає сімейні конфігурації різного типу (нуклеарні, розширені та неповні родини), що створює можливість для аналізу варіативності характеристик міжпоколінної взаємодії. Встановлено, що більшість підлітків підтримують інтенсивні контакти з представниками старшого покоління та характеризують взаємини в родині як достатньо взаєморозуміючі, водночас значна частина принаймні іноді стикається із суперечливістю міжпоколінних ціннісних впливів.

Психодіагностичний інструментарій сформовано відповідно до теоретичної моделі дослідження та спрямовано на оцінку характеристик міжпоколінної взаємодії, ціннісних орієнтацій і компонентів психологічної стійкості. До комплексу методик увійшли авторська анкета у трьох версіях (для підлітків, батьків, бабусь і дідусів), методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, шкала самоповаги М. Розенберга, шкала загальної самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької, опитувальник особистісної здійсненості О. Штепи та опитувальник батьківського ставлення А.Я. Варги і В.В. Століна. У зв'язку з недостатньою внутрішньою узгодженістю окремих підшкал опитувальника особистісної здійсненості у подальшому аналізі використовувався інтегральний показник відповідного конструкта. Використані методики дозволяють охопити афективно-оцінний, когнітивно-діяльнісний та екзистенційний аспекти психологічної стійкості.

Для обробки результатів застосовано методи описової статистики, перевірку нормальності розподілу за критерієм Шапіро-Вілка, кореляційний аналіз за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена та непараметричний U-критерій Манна-Уїтні, що дозволяє аналізувати як загальні закономірності, так і статистично значущі зв'язки та відмінності між досліджуваними показниками.

Таким чином, обраний дизайн дослідження, структура вибірки, психодіагностичний інструментарій та обрані методи аналізу забезпечують методологічно обґрунтовану основу для подальшого аналізу емпіричних результатів.

РОЗДІЛ III

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Описовий аналіз показників ціннісних орієнтацій, міжпоколінної взаємодії та психологічної стійкості підлітків

З метою загальної характеристики досліджуваних змінних було здійснено описовий аналіз показників ціннісних орієнтацій, характеристик міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї та компонентів психологічної стійкості підлітків. Для цього було розраховано середні значення, стандартні відхилення та частотні показники. Описові статистичні характеристики основних змінних отримані у межах двох рівнів дослідження. На першому, міжпоколінному рівні (41 родина, 123 особи: батьки, підлітки, бабусі/дідусі) проаналізовано ієрархію термінальних та інструментальних цінностей за методикою М. Рокіча та показники батьківського ставлення за методикою А. Варги і В. Століна. На другому рівні (індивідуально-психологічний аналіз підлітків, $N = 85$) розглянуто характеристики міжпоколінної взаємодії, ієрархію цінностей за блоками, а також показники самоповаги, загальної самоефективності й особистісної здійсненості. Психометрична оцінка надійності всіх застосованих методик описана у підрозділі 2.4; у цьому розділі ми використовуємо її висновки, не дублюючи числові показники.

Аналіз середніх рангів термінальних цінностей за методикою М. Рокіча у представників трьох поколінь подано в таблиці 3.1 (повна форма таблиці у додатку А). Менший середній ранг свідчить про вищу суб'єктивну значущість цінності.

Як видно з таблиці 3.1, у всіх трьох поколіннях провідне місце в ієрархії посідають здоров'я та активне діяльне життя, а до периферії потрапляють творчість, розваги і орієнтація на щастя інших. Це може свідчити про сталу міжпоколінну стабільність базових життєвих пріоритетів у вибірці й узгоджується з висновками сучасних метааналітичних оглядів цінностей.

Водночас у групі підлітків спостерігається підвищена варіативність рангів, що відображає характерний для цього вікового періоду процес активного формування і переосмислення ціннісної ієрархії.

Табл. 3.1

Провідні та периферійні термінальні цінності у трьох поколіннях за середніми рангами

Покоління	Провідні цінності (М)	Периферійні цінності (М)
Батьки	Здоров'я (3,22); активне діяльне життя (5,41); кохання (7,56)	Творчість (14,00); розваги (14,50); щастя інших (13,60)
Підлітки	Активне життя (4,88); здоров'я (5,56); гарні друзі (6,54)	Творчість (13,20); краса природи (12,80); щастя інших (12,60)
Бабусі/дідусі	Здоров'я (3,41); активне життя (6,73); кохання (8,07)	Розваги (13,70); творчість (12,90); краса природи (12,10)

Примітка. У дужках – середній ранг цінності у відповідній групі. Менший ранг відповідає вищій суб'єктивній значущості.

Аналогічну структуру опису було застосовано для інструментальних цінностей за методикою М. Рокіча, повну форму якої наведено у додатку Б. Для всіх трьох поколінь провідними інструментальними цінностями виявилися життєрадісність (М = 5,29 у батьків, 5,71 у підлітків, 6,88 у бабусь/дідусів) і незалежність (5,32; 5,15; 6,27 відповідно), тоді як периферійними є непримиримість до недоліків ($\approx 14,0-14,4$), терпимість ($\approx 12,7-13,7$) і здатність до співпереживання ($\approx 12,2-13,3$). Це може свідчити про стійку орієнтацію всіх поколінь сім'ї на практичні й автономні поведінкові якості та про відносно меншу пріоритетність етичних і соціально-етикетних вимог. Більш докладну ієрархію за всіма 18 цінностями наведено у додатку Б.

Описові статистичні показники батьківського ставлення за методикою А. Варги та В. Століна (N = 41) подано у додатку В (таблиця В.1). Аналіз середніх засвідчив переважання демократичного типу виховання у вибірці батьків: найвищі середні значення зафіксовано за підшкалами «Прийняття-відхилення»

($M = 11,10$; $SD = 2,61$) і «Кооперація» ($M = 6,78$; $SD = 1,26$), що може свідчити про переважно позитивне емоційне ставлення до дитини та орієнтацію на співпрацю у виховному процесі. Симбіотичні тенденції виражені помірно ($M = 4,39$), а ознаки авторитарної гіперсоціалізації ($M = 1,88$) та інфантилізації за підшкалою «Маленький(-а) невдаха» ($M = 1,02$) мають низький рівень вираженості. Аналіз нормальності розподілу за критерієм Шапіро-Вілка засвідчив статистично значущі відхилення за всіма підшкалами, що обґрунтовує застосування непараметричних методів у подальших аналізах.

Розподіл показників за кожною з п'яти субшкал батьківського ставлення наведено у додатку Г (рис. Г.1-Г.5).

Як видно з рисунків Г.1-Г.5 (додаток Г), розподіл показників за підшкалою «Прийняття-відхилення» зосереджений у середньому й верхньому діапазоні, що підтверджує переважання прийняття у більшості сімей. За підшкалою «Кооперація» розподіл є асиметричним зі зміщенням у верхній діапазон, що відображає високу зацікавленість батьків у спільній діяльності з дитиною. Розподіл за підшкалою «Симбіоз» близький до симетричного, тоді як за підшкалами «Авторитарна гіперсоціалізація» та «Маленький(-а) невдаха» значення зосереджені у нижній частині шкал, що засвідчує низький рівень авторитарних і інфантилізуючих тенденцій.

Характеристики міжпоколінної взаємодії у вибірці підлітків ($N = 85$) подано у таблиці 3.2. Усі змінні представлено у частотному розподілі за порядково перекодованими категоріями.

Як видно з таблиці 3.2, у вибірці підлітків переважають конструктивні характеристики міжпоколінної взаємодії. Переважна більшість підлітків (92,9 %) описує стиль виховання батьків як дружній або демократичний, причому суворий і байдужий стилі трапляються лише у 7,1 % випадків. Частота спілкування з бабусею і дідусем для більшості підлітків є інтенсивною: 63,5 % спілкуються щодня або кілька разів на тиждень, ще 24,7 % – раз на один-два тижні. Відчуття розуміння з боку старших членів родини демонструють 75,3 %

підлітків (категорії «так, завжди» і «часто»), тоді як лише 4,8 % обирають варіанти «рідко» або «зовсім ні».

Табл. 3.2

**Характеристики міжпоколінної взаємодії та сприйняття стилю виховання
у вибірці підлітків (N = 85)**

Характеристика взаємодії	Категорії відповіді	Кількість (n; %)
Стиль виховання батьків	Дружній	59 (69,4 %)
	Демократичний	20 (23,5 %)
	Суворий	5 (5,9 %)
	Байдужий	1 (1,2 %)
Частота спілкування з бабусею/дідусям	Майже щодня	38 (44,7 %)
	Кілька разів на тиждень	16 (18,8 %)
	Раз на 1-2 тижні	21 (24,7 %)
	Раз на місяць	5 (5,9 %)
	Рідше	5 (5,9 %)
Відчуття розуміння старшими	Так, завжди	27 (31,8 %)
	Часто	37 (43,5 %)
	Іноді	17 (20,0 %)
	Рідко	2 (2,4 %)
	Ні, зовсім ні	2 (2,4 %)
Суперечливість порад поколінь	Ніколи такого не буває	7 (8,2 %)
	Дуже рідко	21 (24,7 %)
	Іноді буває	51 (60,0 %)
	Так, часто	6 (7,1 %)

Водночас суперечливість порад поколінь є типовою для 67,1 % підлітків (категорії «іноді буває» і «так, часто»), що робить узгодженість виховних практик важливим аналітичним фокусом наступних підрозділів.

Описові статистичні показники ціннісних орієнтацій підлітків (згрупованих у чотири психологічно обґрунтовані блоки термінальних та чотири

блоки інструментальних цінностей) і компонентів психологічної стійкості подано у таблиці 3.3.

Табл. 3.3

Описові статистики досліджуваних змінних у групі підлітків (N = 85)

Змінна	M	Me	SD	Min	Max	S-W p
Терм. благополуччя	7,54	6,40	2,51	3,00	15,60	<0,001
Терм. самореалізація	11,00	12,00	2,15	5,50	14,00	<0,001
Терм. соціальні	10,40	10,80	2,13	3,75	14,30	<0,001
Терм. матеріальні	9,58	8,60	1,51	4,60	12,60	<0,001
Інстр. дисципліна	8,71	7,80	1,61	5,20	13,20	<0,001
Інстр. соціальні	11,10	11,40	1,74	6,20	14,40	<0,001
Інстр. інтелектуальні	9,29	9,00	1,11	6,00	13,30	<0,001
Інстр. незалежність	8,71	9,25	1,91	3,75	14,00	<0,001
Особистісна здійсненість	14,85	15,00	3,45	8,00	21,00	0,012
Самоповага (RSES)	29,53	30,00	3,41	19,00	37,00	0,063
Самоефективність (GSE)	29,86	30,00	4,90	10,00	40,00	<0,001

Примітка. S-W p – значення p за критерієм Шаніро-Вілка. Для ціннісних блоків менший середній ранг свідчить про вищу суб'єктивну значущість блоку. Психологічні ресурси (особистісна здійсненість, RSES, GSE) виділено напівжирним.

Аналіз середніх засвідчує, що серед термінальних цінностей найбільш суб'єктивно значущими для підлітків є блок особистісного благополуччя (M = 7,54) і блок матеріальних та зовнішніх цінностей (M = 9,58), тоді як блоки самореалізації (M = 11,00) і соціальних зв'язків (M = 10,40) посідають проміжне положення. Серед інструментальних цінностей провідне місце займають блоки незалежності, активності й сміливості (M = 8,71) і особистісної дисципліни та самоконтролю (M = 8,71), а соціально-моральні якості (M = 11,10) мають нижчу пріоритетність. У підлітків простежується позитивне ставлення до себе: рівень самоповаги (M = 29,53) є помірно високим, показник загальної самоефективності

($M = 29,86$) наближається до рівня «вище середнього», що може свідчити про впевненість підлітків у власних можливостях. Рівень особистісної здійсненості ($M = 14,85$) є також помірно високим, що відображає в цілому сформоване відчуття внутрішньої цілісності та осмисленості життя у досліджуваних підлітків. У подальшому аналізі використовувався загальний показник особистісної здійсненості у зв'язку з недостатньою внутрішньою узгодженістю окремих підшкал.

Аналіз розподілу за критерієм Шапіро-Вілка показав, що більшість змінних статистично значуще відхиляються від нормального розподілу ($p < 0,05$). Виняток становить лише показник самоповаги (RSES), для якого значущого відхилення не виявлено ($p = 0,063$). Це обґрунтовує застосування непараметричних методів у двозмінних порівняннях і ранкової кореляції Спірмена в основному кореляційному аналізі, представленому у наступному підрозділі. Для наочного представлення розподілу основних показників психологічної стійкості на рисунку 3.1 подано гістограми трьох ключових змінних: самоповаги, загальної самоефективності та особистісної здійсненості.

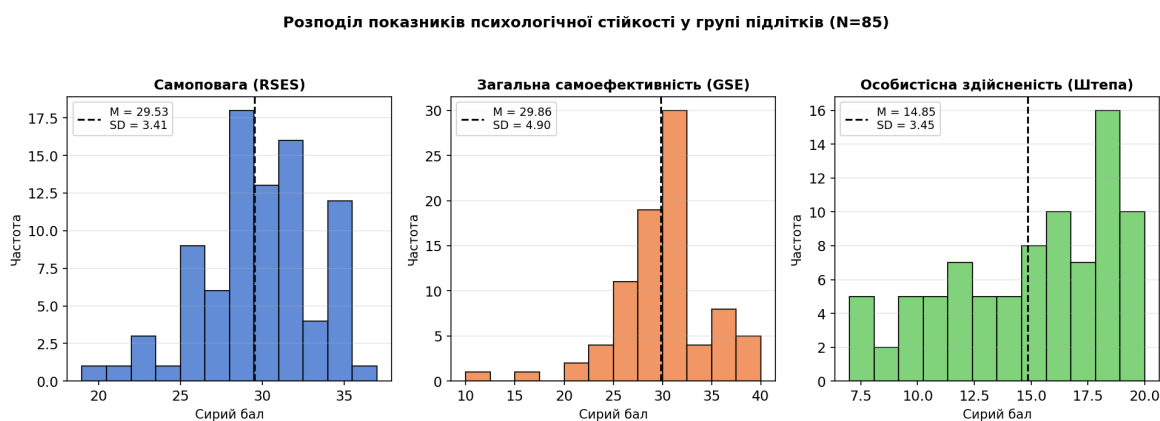

Рис. 3.1. Розподіл показників самоповаги (RSES), загальної самоефективності (GSE) та особистісної здійсненості у вибірці підлітків (N = 85)

Як видно з рисунка 3.1, розподіли самоповаги і самоефективності є близькими до симетричних із концентрацією значень у середньому й верхньому діапазонах шкал, що відповідає висновку про переважання у вибірці позитивного самосприйняття та впевненості у власних силах. Розподіл показника особистісної здійсненості має дещо більшу варіативність і незначну асиметрію,

що відображає індивідуальні відмінності підлітків у досвіді осмисленості життя та внутрішньої цілісності.

Таким чином, описовий аналіз показників дозволив виявити особливості ціннісної сфери підлітків, характеристики їхньої взаємодії з представниками розширеної сім'ї та рівень розвитку компонентів психологічної стійкості. Отримані результати можуть свідчити про те, що у досліджуваній вибірці переважають конструктивні характеристики сімейного середовища: демократичний стиль виховання, висока частота спілкування зі старшим поколінням, виражене сприйняття розуміння з боку дорослих. Водночас понад дві третини підлітків принаймні іноді стикаються із суперечливістю порад поколінь, що робить цей показник важливим предметом подальшого аналізу. Ціннісні орієнтації підлітків характеризуються провідною роллю особистісного благополуччя та незалежності, а психологічні ресурси (самоповага, самоефективність, особистісна здійсненість) перебувають на помірно високому рівні. Виявлені відхилення розподілів від нормальності обґрунтовують застосування непараметричних методів.

3.2. Аналіз зв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії та показниками психологічної стійкості підлітків

Підрозділ присвячено перевірці зв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії підлітків і показниками їхньої психологічної стійкості. Аналіз здійснено за допомогою непараметричного коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (ρ), що дозволяє оцінити силу і напрям монотонних зв'язків між ціннісними блоками і показниками психологічної стійкості без припущення нормальності розподілу. Статистична значущість оцінювалася на рівнях $p \leq 0,05$ і $p \leq 0,01$.

На першому етапі обчислено матрицю рангових кореляцій Спірмена між блоками ціннісних орієнтацій і показниками психологічної стійкості. Кореляційну матрицю наведено у таблиці 3.4.

Кореляції Спірмена між блоками цінностей та показниками психологічної стійкості у групі підлітків (N = 85)

	T_W	T_S	T_So	T_M	I_D	I_S	I_I	I_In	SR	RSES	GSE
T_W	—	-,63**	-,73**	0,13	0,03	-,06	0,08	0,05	-,02	-,01	-,12
T_S	-,63**	—	0,50**	-,49**	0,06	-,24	0,16	0,09	0,14	0,09	0,12
T_So	-,73**	0,50**	—	0,06	-,09	0,02	0,02	0,12	-,11	0,03	0,13
T_M	0,13	-,49**	0,06	—	-,07	0,28*	-,30*	-,26*	0,07	-,06	-,01
I_D	0,03	0,06	-,09	-,07	—	-,37**	-,05	-,44**	-,03	-,08	0,00
I_S	-,06	-,24	0,02	0,28*	-,37**	—	-,37**	-,32*	0,00	-,14	0,03
I_I	0,08	0,16	0,02	-,30*	-,05	-,37**	—	-,14	-,06	-,14	0,06
I_In	0,05	0,09	0,12	-,26*	-,44**	-,32*	-,14	—	-,03	0,19	-,05
SR	-,02	0,14	-,11	0,07	-,03	0,00	-,06	-,03	—	0,54**	0,49**
RSES	-,01	0,09	0,03	-,06	-,08	-,14	-,14	0,19	0,54**	—	0,54**
GSE	-,12	0,12	0,13	-,01	0,00	0,03	0,06	-,05	0,49**	0,54**	—

*Примітки. T_W – терм. благополуччя; T_S – терм. самореалізація; T_So – терм. соціальні; T_M – терм. матеріальні; I_D – інстр. дисципліна; I_S – інстр. соціально-моральні; I_I – інстр. інтелектуальні; I_In – інстр. незалежність; SR – особистісна здійсненість; RSES – самоповага; GSE – самоефективність. * $p \leq 0,01$; ** $p < 0,001$. Кому використано як десятковий розділювач; коефіцієнти подано з двома знаками після коми.*

Як видно з таблиці 3.4, між блоками термінальних цінностей простежуються виражені структурні зв'язки. Зокрема, виявлено виражений негативний зв'язок між блоком особистісного благополуччя та блоком самореалізації ($\rho = -0,63$; $p < 0,001$) і сильний - із блоком соціальних зв'язків ($\rho = -0,73$; $p < 0,001$), а також помірні негативні зв'язки матеріального блока із самореалізацією ($\rho = -0,49$; $p < 0,001$) і соціальними цінностями ($\rho = -0,57$; $p < 0,001$). Це може свідчити про певне змістове протиставлення в ціннісній сфері підлітків: ті, хто акцентує увагу на самореалізації й соціальних зв'язках, меншою мірою орієнтуються на матеріальні цінності, і навпаки.

Серед інструментальних цінностей встановлено окремі значущі зв'язки: інстр. соціально-моральні негативно корелюють з інстр. дисципліною ($\rho = -0,37$) та інстр. інтелектуальними ($\rho = -0,37$); інстр. незалежність негативно пов'язана з інстр. дисципліною ($\rho = -0,44$) та з інстр. соціально-моральними ($\rho = -0,32$). Між блоками цінностей і психологічними ресурсами прямих значущих зв'язків не зафіксовано (усі $|\rho| < 0,20$). Натомість три показники психологічної стійкості формують узгоджену систему: самоповага корелює із самоефективністю ($\rho = 0,54$; $p < 0,001$) та з особистісною здійсненістю ($\rho = 0,54$; $p < 0,001$); самоефективність – з особистісною здійсненістю ($\rho = 0,49$; $p < 0,001$), що відображає їхній спільний латентний компонент.

Детальніший аналіз структурних зв'язків між блоками цінностей дозволяє виокремити центральну роль блоку особистісного благополуччя у ціннісній сфері підлітків. Цей блок, що поєднує здоров'я, активне діяльне життя, кохання, життєву мудрість і впевненість у собі, формує одну з ключових змістових осей ціннісної ієрархії: підлітки з вираженою орієнтацією на цей блок одночасно демонструють меншу пріоритетність блоку самореалізації ($\rho = -0,63$; $p < 0,001$) і блоку соціальних зв'язків ($\rho = -0,73$; $p < 0,001$). Це не означає взаємовиключності зазначених цінностей, а радше відображає особливість методики ранжування за М. Рокічем, коли висока позиція однієї групи цінностей автоматично знижує ранги інших. Однак сама вибірка блоку благополуччя як центрального відображає сенситивну для підліткового віку потребу в емоційній безпеці, фізичному здоров'ї та внутрішньому балансі, що особливо актуально в умовах соціальної нестабільності й хронічного стресу війни.

Блок самореалізації, що поєднує пізнання, продуктивне життя, розвиток і творчість, демонструє статистично значущий позитивний зв'язок із блоком соціальних цінностей ($\rho = 0,50$; $p < 0,001$) і виражений негативний – з блоком матеріальних цінностей ($\rho = -0,49$; $p < 0,001$). Це поєднання може свідчити про змістову спорідненість прагнення до особистісного розвитку та орієнтації на якісні міжособистісні стосунки, водночас обидва ці блоки протистоять прагматично-матеріальній орієнтації. Такий патерн відображає внутрішню

диференціацію ціннісної сфери підлітків на «нематеріальну» (розвиток + взаємини) і «матеріальну» (комфорт + зовнішнє визнання) орієнтації, що відповідає теоретичним положенням Е. Фромма про модус «бути» і модус «мати» як полярні екзистенційні установки особистості.

Серед інструментальних цінностей увагу привертає негативний зв'язок блоку незалежності (життєрадісність, незалежність, сміливість у захисті власної позиції, ефективність у справах) з блоком дисципліни ($\rho = -0,44$; $p < 0,001$) та з блоком соціально-моральних якостей ($\rho = -0,32$; $p \leq 0,01$). Це може свідчити про те, що підлітки з вираженою орієнтацією на автономію і самостійність меншою мірою акцентують увагу на цінностях нормативно-регулятивного характеру (охайність, виконавська дисципліна, відповідальність, самоконтроль) і соціально-моральної регуляції (вихованість, терпимість, чуйність). Такий патерн є характерним для підліткового віку як періоду активної автономізації від батьківських приписів і нормативних рамок, що підтверджується дослідженнями про двосторонній характер ціннісного обміну в підлітково-батьківській діаді (Perez-Brena et al., 2015; Barni et al., 2013).

Особливо вартою уваги є відсутність прямих значущих зв'язків між блоками цінностей і показниками психологічної стійкості (усі $|\rho| < 0,20$). На перший погляд це може бути сприйнято як заперечення ролі ціннісної сфери у формуванні стійкості. Однак інтерпретувати цей результат варто інакше: зв'язок між ціннісними орієнтаціями і психологічними ресурсами підлітків опосередковується не самими цінностями як ієрархією рангів, а якісними характеристиками середовища, у якому ці цінності формуються – насамперед досвідом розуміння з боку значущих дорослих, узгодженістю виховних практик та емоційною теплотою взаємодії. Така інтерпретація узгоджується з теоретичною моделлю дослідження і знаходить підтвердження у подальших аналізах (підрозділи 3.3 і 3.4), де якісні характеристики міжпоколінної взаємодії демонструють статистично значущі зв'язки з показниками самоповаги, самоефективності та особистісної здійсненості.

Графічну репрезентацію кореляційної структури наведено на рисунку 3.2.

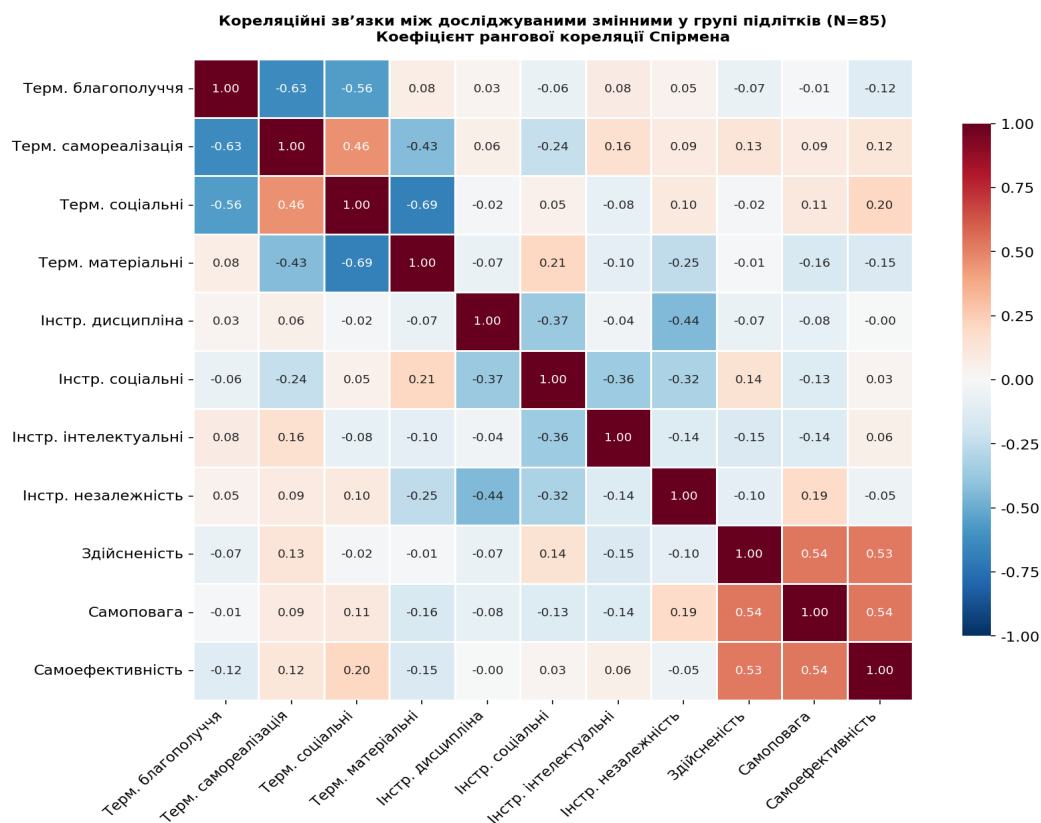

Рис. 3.2. Кореляційна теплова мапа Спірмена між блоками ціннісних орієнтацій та показниками психологічної стійкості у вибірці підлітків (N = 85)

На рисунку 3.2 видно блок позитивних кореляцій усередині сфери психологічних ресурсів (RSES – GSE – особистісна здійсненість, коефіцієнти 0,49-0,54), що візуально підтверджує їхню спільну ресурсну природу. Натомість прямі зв'язки цих ресурсів з ціннісними блоками є слабкими, що вказує на опосередкований зв'язок міжпоколінної взаємодії на психологічні ресурси підлітків – через якісні характеристики родинного середовища (відчуття розуміння, узгодженість виховних практик), детально – у наступних підрозділах.

Кореляційний аналіз дозволяє виокремити декілька закономірностей. По-перше, найвищу узгодженість показники психологічної стійкості (самоповага, самоефективність, особистісна здійсненість) формують між собою, що засвідчує їх спільну ресурсну природу. По-друге, прямі зв'язки між блоками цінностей і психологічними ресурсами на загальному рівні є слабкими, що означає опосередкований, а не прямий характер зв'язку ціннісних орієнтацій на ресурси психологічної стійкості. По-третє, чітко проявляється внутрішня структура самої

ціннісної сфери підлітків з характерним протиставленням блоків особистісного благополуччя та самореалізації/соціальних зв'язків.

Поглиблений аналіз ролі окремих характеристик міжпоколінної взаємодії і узгодженості ціннісних позицій у формуванні психологічних ресурсів підлітків здійснено у наступних підрозділах із застосуванням кореляційного аналізу за підгрупами родин і непараметричного критерію Манна-Уїтні (підрозділ 3.4).

Узагальнюючи результати підрозділу 3.2, можна стверджувати, що психологічна стійкість підлітків у розширеній сім'ї пов'язана не з кількісними характеристиками контакту з представниками старшого покоління (частота спілкування), а з якісними характеристиками взаємодії (відчуття розуміння та узгодженість виховних практик, остання детально розглядається у підрозділі 3.3). Відчуття розуміння в родині демонструє найбільш стабільний зв'язок із самоповагою та загальною самоефективністю, тоді як його зв'язок з особистісною здійсненістю виражений слабше. Цей результат уточнює психологічні мішені втручання при роботі з підлітками: для зміцнення особистісної здійсненості доцільно прицільно працювати як із сімейним середовищем, так і з її внутрішніми психологічними ресурсами, передусім самоповагою та самоефективністю, що детальніше розглянуто у підрозділі 3.5. Разом із тим, отримані результати вимагають подальшого уточнення з урахуванням специфіки узгодженості або конфліктності ціннісних позицій різних поколінь, що розглядається у наступному підрозділі.

3.3. Аналіз зв'язку узгодженості ціннісних позицій поколінь з усвідомленістю цінностей і психологічною стійкістю підлітків

З метою поглибленого аналізу ролі міжпоколінної взаємодії було досліджено зв'язок між узгодженістю або конфліктністю ціннісних позицій різних поколінь у розширеній сім'ї та показниками усвідомленості цінностей і психологічної стійкості підлітків. Особливу увагу приділено тому, як характер ціннісної взаємодії між значущими дорослими пов'язаний із формуванням

внутрішньо узгодженої системи орієнтацій та психологічних ресурсів особистості. Узгодженість ціннісних позицій операціоналізовано двома способами. По-перше, через об'єктивну міжпоколінну подібність рангів цінностей (кореляції Спірмена між середніми рангами цінностей батьків, підлітків і бабусь/дідусів на рівні 41 родини). По-друге, через суб'єктивно сприйману узгодженість, операціоналізовану як низький рівень суперечливості порад поколінь (за відповідним пунктом анкети). У підрозділі представлено: (1) кореляційні зв'язки ціннісних блоків між трьома поколіннями; (2) зв'язки субшкал батьківського ставлення з ціннісними блоками підлітків. Аналіз спирається на ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена.

Кореляції між блоками термінальних цінностей у трьох поколіннях родини (N = 41) подано у таблиці 3.5. Повну форму матриці наведено у додатку Д, а її графічну репрезентацію – на рисунку Е.1 (додаток Е).

Табл. 3.5

**Кореляції Спірмена між блоками термінальних цінностей у трьох
поколіннях родини (N = 41)**

Блок термінальних цінностей	Батьки ↔ Підлітки	Батьки ↔ Бабусі/дідусі	Підлітки ↔ Бабусі/дідусі
Особистісне благополуччя	0,75**	0,58**	0,62**
Самореалізація	0,55**	0,33*	0,16
Соціальні зв'язки	0,40*	0,10	0,41*
Матеріальні та зовнішні	0,63**	0,69**	0,66**

*Примітки. * $p \leq 0,05$; ** $p < 0,001$. Високі позитивні коефіцієнти свідчать про подібність ієрархії цінностей між поколіннями (узгодженість ціннісних позицій). Повна матриця з усіма парами блоків – у Додатку Д. Аналогічна матриця для інструментальних цінностей між поколіннями - у Додатку З.*

Як видно з таблиці 3.5, у двох ціннісних блоках простежується виражена міжпоколінна узгодженість в усіх трьох парах поколінь. У блоці особистісного благополуччя коефіцієнти становлять 0,75 (батьки ↔ підлітки), 0,58 (батьки ↔ бабусі/дідусі) та 0,62 (підлітки ↔ бабусі/дідусі), а у блоці матеріальних та

зовнішніх цінностей – 0,63; 0,69 і 0,66 відповідно. Це може свідчити про сталу трансляцію цих базових ціннісних настанов через усю сімейну систему. Отримані результати дозволяють припустити, що узгодженість позицій значущих дорослих створює для підлітка більш стабільне смислове середовище, у межах якого полегшується процес інтеріоризації цінностей та формування внутрішньо узгодженої системи життєвих орієнтирів. Блок самореалізації демонструє виражену узгодженість лише в парі батьки ↔ підлітки ($p = 0,55$), але втрачає її між підлітками і старшим поколінням ($p = 0,16$, незначущий). Блок соціальних цінностей показує помірно узгоджені, але мозаїчні зв'язки: батьки – підлітки ($p = 0,40$) і підлітки – бабусі/дідуся ($p = 0,41$), однак не між батьками і бабусями/дідусями ($p = 0,10$). Це може відображати специфіку соціальної сфери як цінностей, в яких підліток одночасно орієнтується на батьків і на старше покоління, але самі ці покоління між собою узгоджені слабше.

Зв'язки субшкал батьківського ставлення з ціннісними блоками підлітків подано у таблиці 3.6. Це дозволяє оцінити, яким чином стиль батьківського ставлення пов'язаний із засвоєнням підлітком окремих груп цінностей. Повні кореляційні матриці субшкал батьківського ставлення з термінальними та інструментальними цінностями наведено у Додатках Ж та К відповідно.

Аналіз таблиці 3.6 виявив, що найбільш чутливими до батьківського ставлення є саме соціально орієнтовані цінності підлітків. Блок інструментальних соціально-моральних якостей позитивно пов'язаний із субшкалою «Прийняття-відхилення» ($p = 0,41$; $p < 0,01$) і субшкалою «Маленький(-а) невдаха» ($p = 0,42$; $p < 0,01$). Це означає, що підлітки в сім'ях з вираженим емоційним прийняттям, але водночас із певними проявами знецінювання їхньої успішності схильні надавати вищої значущості соціально-моральним якостям (вихованість, чесність, терпимість, співпереживання). Блок термінальних соціальних цінностей показує позитивний зв'язок із субшкалою «Прийняття-відхилення» ($p = 0,31$; $p < 0,05$), а блок матеріальних цінностей – із

«Симбіозом» ($p = 0,31$; $p < 0,05$), що може свідчити про роль надмірної емоційної близькості з батьками у формуванні зовнішньо-орієнтованих ціннісних настанов.

Табл. 3.6

Кореляції Спірмена між субшкалами батьківського ставлення та ціннісними блоками підлітків (N = 41)

Ціннісний блок підлітків	ACC_Rej	Coop	Symb	AHS	LL
Терм. благополуччя	-0,28	0,20	0,05	-0,08	-0,11
Терм. самореалізація	0,12	0,13	-0,15	-0,06	-0,04
Терм. соціальні	0,31*	0,14	-0,29	0,06	0,07
Терм. матеріальні	0,10	0,10	0,31*	0,04	0,12
Інстр. дисципліна	-0,12	0,28	0,01	-0,16	-0,18
Інстр. соціальні	0,41**	0,24	0,16	0,29	0,42**
Інстр. інтелектуальні	-0,04	-0,18	0,01	0,00	-0,10
Інстр. незалежність	-0,16	-0,40**	-0,21	0,00	0,00

Примітки. ACC_Rej – «Прийняття-відхилення»; Coop – «Кооперація»; Symb – «Симбіоз»; AHS – «Авторитарна гіперсоціалізація»; LL – «Маленький(-а) невдаха». * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Блок незалежності й активності негативно корелює з субшкалою «Кооперація» ($p = -0,40$; $p < 0,01$): автономні підлітки демонструють меншу орієнтацію на спільну діяльність із батьками, що відповідає типовій підлітковій реакції автономізації. Натомість блоки термінального благополуччя, самореалізації та інструментальних інтелектуально-раціональних якостей залишаються відносно автономними від виховних практик. Це підтверджує теоретичний висновок: підлітки селективно інтерналізують саме ті ціннісні блоки, які безпосередньо пов'язані з характером емоційно-нормативного клімату родини, тоді як їхня раціонально-інтелектуальна сфера є більш самостійною.

Окремим аспектом узгодженості ціннісних позицій є суб'єктивно сприймана узгодженість порад поколінь. Як показав попередній аналіз (підрозділ 3.1), для 67,1 % підлітків принаймні іноді характерна суперечливість порад батьків і бабусь/дідусів. Зв'язок цієї характеристики з показниками

психологічної стійкості детально розглянуто у наступному підрозділі за допомогою аналізу відмінностей між підгрупами підлітків.

Узагальнюючи результати підрозділу 3.3, можна стверджувати, що узгодженість ціннісних позицій поколінь має кілька психологічних форм. У об'єктивному вимірі вона проявляється у вираженій міжпоколінній узгодженості за блоками особистісного благополуччя і матеріальних цінностей, у помірній – за блоком соціальних цінностей і у слабшій – за блоком самореалізації. У суб'єктивно сприйманому вимірі простежується зв'язок із самоефективністю: підлітки, які сприймають поради поколінь як суперечливі, демонструють нижчий рівень самоефективності порівняно з тими, для кого поради узгоджені. Результати можуть свідчити про те, що суперечливі ціннісні вимоги та неузгодженість позицій значущих дорослих можуть ускладнювати процес формування позитивного образу себе та впевненості у власних можливостях. Чутливість підлітків до якості сімейних практик виявилася найвищою саме у сферах соціально-моральних і матеріальних цінностей, тоді як інтелектуально-раціональна сфера є більш автономною. Отже, результати поглибленого аналізу підтверджують значущість міжпоколінної узгодженості як чинника психологічної стійкості та ціннісного становлення підлітків. Разом із тим доцільним є подальший аналіз відмінностей у показниках психологічної стійкості залежно від особливостей сімейної взаємодії, що розглядається у наступному підрозділі.

3.4. Аналіз відмінностей у показниках психологічної стійкості підлітків залежно від особливостей сімейної взаємодії

Для виявлення відмінностей у показниках психологічної стійкості підлітків залежно від характеристик сімейної взаємодії застосовано непараметричний критерій Манна-Уїтні (U). Цей метод доцільний у зв'язку з виявленими у підрозділі 3.1 відхиленнями розподілу більшості залежних змінних від нормального та невеликим розміром підвибірок за категоріями

сімейних чинників. Аналіз проведено за чотирма ключовими характеристиками сімейної взаємодії, кожна з яких була бінаризована: (1) сприймане розуміння старшими членами родини («часто/завжди» vs «менше»); (2) суперечливість порад поколінь («низька» vs «висока»); (3) частота спілкування з бабусею/дідусем («інтенсивна» vs «рідша»); (4) стиль виховання батьків («теплій» – дружній/демократичний vs «прохолодний» – суворий/байдужий). Залежними змінними виступали три показники психологічної стійкості: самоповага (RSES), загальна самоефективність (GSE) та особистісна здійсненість. Для кожного порівняння обчислено статистику U Манна-Уїтні, рівень значущості та коефіцієнт ефекту $r = |Z| / \sqrt{N}$ (де $r \approx 0,10$ – малий, $r \approx 0,30$ – середній, $r \approx 0,50$ – великий ефект).

Зведені результати аналізу відмінностей подано у таблиці 3.7. Як видно з таблиці, найвиразніші та статистично найзначущіші відмінності зафіксовано саме за характеристикою «відчуття розуміння з боку старших членів родини». Підлітки, які описують себе як таких, кого старші розуміють часто або завжди, демонструють вищий рівень самоповаги ($M = 30,20$ vs $27,48$; $U = 966$; $p = 0,003$; $r = 0,32$), вищий рівень загальної самоефективності ($M = 31,12$ vs $26,00$; $U = 1046$; $p < 0,001$; $r = 0,41$) і вищий рівень особистісної здійсненості ($M = 15,52$ vs $12,81$; $U = 972$; $p = 0,002$; $r = 0,33$), ніж їхні однолітки з нижчим рівнем сприйманого розуміння.

Усі три ефекти за коефіцієнтом r знаходяться у діапазоні середніх, причому ефект за самоефективністю наближається до межі середнього і великого ефекту, що підтверджує особливу значущість якісного емоційного клімату родини саме для цього компонента психологічної стійкості.

За характеристикою «суперечливість порад поколінь» статистично значуща відмінність зафіксована лише за самоефективністю: підлітки з низьким рівнем суперечливості порад мають вищий показник GSE, ніж підлітки з високим рівнем ($M = 32,04$ vs $28,79$; $U = 1075$; $p = 0,009$; $r = 0,28$). За показниками самоповаги і особистісної здійсненості значущих відмінностей не виявлено ($p > 0,15$). Це означає, що міжпоколінна узгодженість виховних практик є

специфічним фактором саме для впевненості підлітка у власних можливостях упоратися з труднощами, а не для його загального ставлення до себе.

Табл. 3.7

Відмінності у показниках психологічної стійкості підлітків залежно від характеристик сімейної взаємодії (критерій Манна-Уїтні, N = 85)

Характеристика взаємодії	Показник	М (1 група)	М (2 група)	U	p	r
Розуміння старшими: розуміють (n=64) vs менше (n=21)	RSES	30,20	27,48	966	0,003**	0,32
	GSE	31,12	26,00	1046	< 0,001**	0,41
	Здійсненість	15,52	12,81	972	0,002**	0,33
Суперечливість порад: низька (n=28) vs висока (n=57)	RSES	30,00	29,30	880	0,444	0,08
	GSE	32,04	28,79	1075	0,009**	0,28
	Здійсненість	15,57	14,49	942	0,177	0,15
Частота спілкування: інтенсивна (n=75) vs рідша (n=10)	RSES	29,79	27,60	500	0,087	0,19
	GSE	30,16	27,60	538	0,026*	0,24
	Здійсненість	14,97	13,90	442	0,362	0,10
Стиль виховання: теплий (n=79) vs прохолодний (n=6)	RSES	29,67	27,67	341	0,074	0,19
	GSE	29,87	29,67	236	0,986	0,00
	Здійсненість	14,84	15,00	231	0,924	0,01

*Примітки. М (1 група) – середнє у першій групі; М (2 група) – у другій. U – статистика Манна-Уїтні. $r = |Z| / \sqrt{N}$ – стандартизований коефіцієнт ефекту: $r \approx 0,10$ – малий, $r \approx 0,30$ – середній, $r \approx 0,50$ – великий. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$. Прохолодний стиль виховання (суворий/байдужий) представлений лише 6 респондентами, тому відповідні порівняння інтерпретуються обережно.*

За характеристикою «частота спілкування з бабусею/дідусям» також зафіксовано значущу відмінність лише за самооефективністю (М = 30,16 vs 27,60; U = 538; p = 0,026; r = 0,24): підлітки, які часто спілкуються зі старшим поколінням, мають дещо вищий рівень GSE. За самоповагою і особистісною здійсненістю значущих відмінностей не виявлено, хоча тенденція до позитивного зв'язку простежується (p = 0,087 і p = 0,362 відповідно). Це означає,

що сама собою кількісна характеристика контакту (частота спілкування) є менш вагомим чинником, ніж якісні характеристики взаємодії, проаналізовані вище.

За характеристикою «стиль виховання батьків» статистично значущих відмінностей за жодним показником не виявлено. Це може бути пов'язано як зі змістовою специфікою, так і з істотним дисбалансом у розмірах підгруп: до групи «прохолодний стиль» (суворий або байдужий) увійшло лише шість підлітків, що обмежує статистичну потужність порівняння. Виявлена тенденція показує дещо вищу самоповагу в групі з теплим стилем виховання ($M = 29,67$ vs $27,67$; $p = 0,074$), однак цей результат потребує підтвердження на більшій вибірці. Відсутність значущих відмінностей за GSE та особистісною здійсненістю при тому, що за відчуттям розуміння і суперечливістю порад значущі ефекти отримано, додатково підтверджує висновок підрозділу 3.2: для психологічної стійкості підлітка в розширеній сім'ї важливим є не сам декларований стиль виховання, а саме якісні характеристики реальної міжпоколінної комунікації – переживання розуміння і узгодженість сімейних повідомлень.

Узагальнюючи результати підрозділу 3.4, можна зробити три ключові висновки. По-перше, найбільш стабільні та статистично значущі відмінності у психологічних ресурсах підлітків пов'язані з відчуттям розуміння в родині: за цим чинником зафіксовано середні ефекти на всіх трьох показниках психологічної стійкості. По-друге, узгодженість порад поколінь і частота спілкування з бабусею/дідусям демонструють специфічний зв'язок саме із самоефективністю, не зачіпаючи самоповаги та особистісної здійсненості на статистично значущому рівні. По-третє, декларований стиль виховання батьків як категоріальна характеристика не виявив прямих відмінностей у психологічних ресурсах підлітків, що узгоджується з висновком кореляційного аналізу про переважання якісних характеристик взаємодії (відчуття розуміння, узгодженість виховних практик) над її формальним стилем.

Таким чином, результати аналізу відмінностей підтверджують значущість характеру міжпоколінної взаємодії для формування психологічної стійкості

підлітків. Отримані дані створюють підґрунтя для розроблення практичних рекомендацій, спрямованих на підтримку конструктивної сімейної взаємодії та розвитку психологічних ресурсів підлітків.

3.5. Практичні рекомендації щодо підтримки психологічної стійкості та ціннісних орієнтацій підлітків у контексті міжпоколінної взаємодії

Результати емпіричного дослідження, представлені у підрозділах 3.1-3.4, дозволяють сформулювати низку практичних рекомендацій, спрямованих на оптимізацію міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї як ресурсу формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків. Рекомендації побудовані на трьох взаємопов'язаних рівнях, що відображають дворівневу структуру дослідження: рекомендації для батьків, рекомендації для представників старшого покоління (бабусь і дідусів) та рекомендації для практичних психологів і фахівців психологічного супроводу. Завершує підрозділ розробка семінарського заняття для старшокласників, спрямованого на актуалізацію ціннісно-сислової роботи підлітка в контексті міжпоколінної взаємодії.

Основою для розроблення рекомендацій стали такі емпірично виявлені закономірності: тривкі і часті контакти підлітків з представниками старшого покоління (63,5% інтенсивної взаємодії у вибірці) пов'язані з вищими показниками психологічної стійкості; узгодженість ціннісних позицій різних поколінь сприяє інтегрованому ціннісному самовизначенню підлітка, а конфліктність (виявлена у 60% родин у тій чи іншій формі) може ставати джерелом ціннісної невизначеності. Емоційна теплота та підтримка автономії з боку батьків і бабусь і дідусів пов'язані з вищим рівнем самоповаги, самоефективності та особистісної здійсненості підлітків. Латентний запит частини бабусь і дідусів на більшу залученість у виховання (41,5% вибірки) може свідчити про невикористаний ресурс міжпоколінної взаємодії, який варто активувати через свідомі практики.

Рекомендації для батьків

Перша рекомендація стосується свідомого включення представників старшого покоління до повсякденного життя дитини. Результати дослідження показують, що часті контакти підлітків з бабусями і дідусями пов'язані з вищими показниками психологічної стійкості. Батькам варто створювати регулярні приводи для спілкування дитини з бабусями і дідусями: спільні обіди, спільне дозвілля, сімейні традиції, що повторюються в часі. Такі практики формують у підлітка відчуття приналежності до родинної спільноти, що становить базовий ресурс психологічної стійкості особливо в умовах соціальної нестабільності.

Друга рекомендація стосується узгодження виховних позицій з представниками старшого покоління. Як показали дані, 78% батьків мають розбіжності зі старшим поколінням щодо виховних питань, передусім у сферах дисципліни, методів навчання, використання гаджетів і режиму дня. Батькам доцільно вести регулярний діалог з власними батьками щодо ключових виховних позицій, прояснювати джерела розбіжностей і знаходити точки спільної згоди до того, як підліток зіткнеться з суперечливими порадами. У випадку принципових розбіжностей варто відкрито обговорити це з підлітком, пояснюючи, що різні погляди є природним явищем і не свідчать про конфліктність родини як цілого.

Третя рекомендація стосується підтримки автономії підлітка. Результати дослідження демонструють, що 48,2% підлітків у складних ситуаціях насамперед прислухаються до думки батьків, але також значна частка (20,0%) намагається вирішувати ситуації самостійно. Це може свідчити про активний процес становлення автономії в досліджуваній вибірці. Батькам варто свідомо створювати простір для самостійних рішень підлітка, водночас залишаючись доступними як ресурс підтримки. Важливою є практика спільного обговорення складних ситуацій, у якій батьки не нав'язують своєї думки, а допомагають підлітку відрефлексувати власні почуття, мотиви і потенційні наслідки рішень.

Четверта рекомендація стосується якості емоційної взаємодії. Виявлено, що 75,3% підлітків переживають достатній рівень взаєморозуміння в родинному середовищі, але 24,7% повідомляють про лише епізодичне або відсутнє

взаєморозуміння. Батькам варто практикувати активне слухання, проявляти зацікавленість у внутрішньому світі підлітка без оцінки і моралізації, виділяти регулярний час для розмов про важливі для дитини теми (друзі, навчання, плани, переживання). Це формує у підлітка відчуття емоційної безпеки, що становить ключовий ресурс самоповаги і самоефективності.

П'ята рекомендація стосується свідомого ціннісного виховання. Більшість батьків у вибірці орієнтуються на цінності освіти, доброти, відповідальності, самостійності, чесності, тоді як підлітки виділяють як ключові родинні цінності довіру, взаємоповагу, відповідальність. Виявлена розбіжність у ціннісних акцентах свідчить про необхідність відкритого обговорення з підлітком цінностей сім'ї, узгодження ціннісних пріоритетів і виявлення тих орієнтирів, які стають справжньою спільною основою родини. Корисною практикою є обговорення сімейних історій, складних рішень з минулого, прикладів родинного досвіду, що допомагає підлітку засвоювати цінності не на рівні декларацій, а на рівні конкретних життєвих орієнтирів.

Рекомендації для представників старшого покоління (бабусь і дідусів)

Перша рекомендація стосується усвідомлення власної ролі ціннісного орієнтира для онуків. Результати дослідження показують, що для 58,8% підлітків саме доброта і турбота бабусь і дідусів становить найбільш привабливу сторону спілкування, а 17,6% виокремлюють життєвий досвід і поради. Це означає, що для підлітка найбільш цінним є те, ким бабусі і дідусі є, а не тільки те, що вони радять. Старшому поколінню варто свідомо виявляти теплоту, безумовне прийняття дитини, демонструвати власні життєві цінності через щоденну поведінку, а не лише через словесні наставляння.

Друга рекомендація стосується збереження психологічних меж у взаємодії з батьками. Дані показали, що 12,2% бабусь і дідусів хотіли б, щоб батьки більше дослухалися до їхніх порад, що відображає типову зону міжпоколінного напруження. Прабатькам варто свідомо поважати батьківські рішення щодо виховання, утримуватися від критики батьків у присутності підлітка, висловлювати незгоду в спокійному діалозі віч-на-віч, а не через підлітка. Такий

підхід знижує ризик ціннісного конфлікту, в який потрапляє підліток, і зберігає міжпоколінну гармонію як ресурс розвитку.

Третя рекомендація стосується активної участі у вихованні в межах власних можливостей. 41,5% бабусь і дідусів у вибірці виявили латентний запит на більшу залученість у виховання онуків. Цей запит можна реалізувати через конкретні форми участі: передачу сімейних історій і традицій (на що вказали 24,4% бабусь і дідусів як на власну функцію), спільне дозволя, підтримку у складних емоційних ситуаціях, передачу побутових і життєвих навичок. Важливо, щоб така участь була погоджена з батьками і не виходила за межі їхньої виховної політики.

Четверта рекомендація стосується відкритості до сучасних реалій підліткового життя. Розбіжності у поглядах на використання гаджетів, дозволя, режим дня, методи навчання, які виявлені у вибірці, часто пов'язані з відмінністю епох соціалізації. Прабатькам варто виявляти зацікавленість до сучасного контексту життя підлітка, ставити запитання, слухати без поспішних оцінок, виявляти бажання зрозуміти новий світ онука. Така позиція не зменшує ціннісного авторитету старшого покоління, а навпаки, посилює його, оскільки демонструє повагу і відкритість.

П'ята рекомендація стосується підтримки психологічної стійкості підлітка через досвід безумовного прийняття. На відміну від батьків, які мають виконувати дисциплінарну функцію, бабусі і дідусі часто є для підлітка простором безоцінного прийняття, де можна бути собою без страху критики чи покарання. Цей унікальний психологічний ресурс варто свідомо зберігати: проявляти підтримку незалежно від успіхів дитини, цінувати її саме як особистість, демонструвати свою віру в неї. Дослідження показують, що саме такий безумовний досвід прийняття значущим дорослим є одним з найважливіших чинників формування здорової самооцінки у підлітковому віці.

Рекомендації для практичних психологів і фахівців психологічного супроводу

Перша рекомендація стосується розширення фокусу психологічної роботи з підлітком за межі діади «батьки-підліток». Результати дослідження демонструють значущість усієї міжпоколінної структури родини для формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості. Психологам варто включати у діагностичну і консультативну роботу аналіз взаємодії підлітка з представниками старшого покоління, оцінювати рівень узгодженості ціннісних позицій між поколіннями, виявляти ресурсні та проблемні зони міжпоколінного зв'язку.

Друга рекомендація стосується діагностики ціннісної узгодженості родини. Психологам варто використовувати методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча не лише для діагностики самого підлітка, а й паралельно для представників старших поколінь. Зіставлення ціннісних ієрархій трьох поколінь дозволяє виявити зони ціннісної згоди (ресурс родини) і зони ціннісної суперечливості (потенційне джерело напруження для підлітка). На основі такого аналізу можна планувати психоосвітню роботу з родиною.

Третя рекомендація стосується психоосвітньої роботи з батьками та представниками старшого покоління. Дані дослідження можуть свідчити про реальні зони міжпоколінного напруження (дисципліна, навчання, гаджети, режим, фінанси), які варто опрацьовувати у форматі сімейних консультацій або психоосвітніх семінарів. Корисними форматами роботи можуть бути групові зустрічі батьків і бабусь і дідусів з модератором-психологом, спрямовані на узгодження виховних позицій, формування спільних правил і прояснення відмінностей у поколіннєвому досвіді.

Четверта рекомендація стосується індивідуальної роботи з підлітками з конфліктних родин. Підлітки, які регулярно стикаються з конфліктом порад поколінь (виявлено у 7,1% часто і 60,0% іноді в досліджуваній вибірці), потребують особливої підтримки у розвитку ціннісної рефлексії і вмінні навігувати між суперечливими орієнтирами. Психологам варто допомагати таким підліткам формувати власну ціннісну позицію, виявляти і поважати точки

зору різних значущих дорослих, відрізнати ціннісне ядро родини від тимчасових поколіннєвих розбіжностей.

П'ята рекомендація стосується розвитку особистісних ресурсів підлітка в контексті міжпоколінної взаємодії. На основі трирівневої операціоналізації психологічної стійкості (самоповага, самоефективність, особистісна здійсненність) психолог може будувати індивідуальну програму підтримки підлітка з опорою на сильні сторони родинного середовища. Якщо у підлітка слабо розвинений афективно-оцінний вимір (низька самоповага), варто посилювати досвід безумовного прийняття з боку бабусь і дідусів. Якщо слабкий когнітивно-діяльнісний вимір (низька самоефективність) – створювати простір для самостійних спроб з підтримкою значущих дорослих. Якщо слабкий екзистенційний вимір (низька особистісна здійсненність) – актуалізувати ціннісно-смыслову роботу через сімейні історії, традиції, обговорення життєвих орієнтирів. Цей підхід узгоджується з пропозиціями українських фахівців у галузі психоосвіти підлітків (зокрема, з підходами до клініко-психологічної діагностики Н.В. Зав'язкіної та психоосвітніми підходами до сім'ї і підлітків Н.Ю. Максимової).

Семінарське заняття для старшокласників «Цінності трьох поколінь: моя сімейна історія»

На основі сформульованих рекомендацій та з опорою на емпіричні результати дослідження розроблено семінарське заняття для старшокласників, спрямоване на актуалізацію ціннісно-смыслової роботи підлітка в контексті міжпоколінної взаємодії. Заняття розраховане на учнів 9-11 класів закладів загальної середньої освіти (вік 14-17 років) і може бути проведене класним керівником, шкільним психологом або запрошеним фахівцем-психологом. Загальна характеристика заняття представлена у таблиці 3.8.

Структура заняття передбачає чотири послідовні етапи, кожен з яких розв'язує окреме завдання у межах загальної мети. Перший етап вступний (10 хвилин) містить знайомство з темою і налаштування групи на роботу. Другий

етап діагностично-аналітичний (30 хвилин) спрямований на виявлення власних ціннісних пріоритетів учасників.

Таблиця 3.8

Загальна характеристика семінарського заняття «Цінності трьох поколінь»

Тема	«Цінності трьох поколінь: моя сімейна історія»
Цільова аудиторія	Старшокласники, учні 9-11 класів (14-17 років), оптимальний обсяг групи 15-20 осіб
Тривалість	90 хвилин (одне здвоєне заняття або два уроки)
Мета	Актуалізувати рефлексію учасниками ціннісних орієнтирів власної родини, сприяти усвідомленню підлітками ролі міжпоколінної взаємодії у формуванні власної ціннісної позиції та психологічних ресурсів стійкості
Завдання	1) усвідомити власні ціннісні пріоритети і їх джерела; 2) виявити ціннісну спадщину родини, що транслюється через три покоління; 3) відрефлексувати власну позицію щодо ціннісних позицій різних поколінь; 4) розвинути навички ціннісного діалогу зі значущими дорослими
Обладнання	Аркуші А4 для кожного учасника, ручки, фліпчарт або дошка, маркери, роздаткові матеріали зі списком цінностей за М. Рокічем
Очікувані результати	Учасники зможуть назвати власні ключові цінності, ідентифікувати їх джерела в родинному середовищі, проявляти повагу до ціннісних відмінностей поколінь, сформулювати запитання для ціннісного діалогу з представниками старшого покоління своєї родини

Третій етап міжпоколінний (35 хвилин) актуалізує рефлексію ціннісної спадщини родини. Четвертий етап рефлексивно-підсумковий (15 хвилин)

забезпечує інтеграцію отриманого досвіду і формулювання практичних висновків.

Етап 1. Вступний (10 хвилин)

Ведучий вітає учасників і коротко окреслює тему заняття: «Сьогодні ми поговоримо про те, як цінності, тобто наші найважливіші життєві орієнтири, формуються у родині і як саме покоління нашої сім'ї – наші батьки, бабусі, дідусі – беруть участь у цьому процесі». Ведучий пояснює правила групової роботи: відкритість і повага один до одного, добровільність висловлювань, конфіденційність родинних історій, право промовчати.

Вправа-розминка «Цінність одним словом». Ведучий пропонує учасникам по черзі назвати одну цінність, яка, на їхню думку, є найважливішою у житті. Відповіді записуються на фліпчарті без коментарів і обговорень. Ця вправа налаштовує групу на ціннісну тематику і дає першу карту різноманіття ціннісних позицій у групі.

Етап 2. Діагностично-аналітичний (30 хвилин)

Вправа «Моя ціннісна піраміда» (20 хвилин). Учасники отримують роздатковий матеріал зі списком 18 термінальних цінностей за М. Рокічем (щасливе сімейне життя, здоров'я, цікава робота, свобода, кохання, мудрість, пізнання, розвиток, творчість, упевненість у собі, продуктивне життя, гарні друзі, активне життя, матеріально забезпечене життя, краса природи і мистецтва, суспільне визнання, щастя інших, розваги). Учасникам пропонується самостійно розташувати ці цінності у вигляді піраміди: на вершині три найважливіші, у середині сім середньозначущих, в основі вісім менш значущих.

Після виконання вправи ведучий пропонує охочим поділитися верхівкою своєї піраміди (3-5 учасників, добровільно). Інші учасники слухають і за бажанням ставлять короткі запитання типу «чому саме ця цінність на першому місці?», «коли ти усвідомив, що це для тебе важливо?». Ведучий узагальнює: «У нашій групі різні люди мають дещо різні ціннісні пріоритети, і це нормально. Цінності формуються в нас завдяки досвіду, який ми отримуємо, передусім у нашій родині».

Міні-лекція «Як формуються наші цінності» (10 хвилин). Ведучий коротко розповідає про основні джерела ціннісних орієнтацій: батьківську модель поведінки, прямі настанови дорослих, сімейні традиції, історії з життя родини, спостереження за виборами значущих людей. Підкреслюється, що цінності формуються не лише через слова, а й через щоденні рішення і поведінку. Ведучий звертає увагу на те, що різні покоління в родині можуть мати дещо різні цінності через відмінність історичного досвіду, і це створює і ресурс, і потенційне напруження у сімейному житті підлітка.

Етап 3. Міжпоколінний (35 хвилин)

Вправа «Три покоління моєї родини» (25 хвилин). Учасникам пропонується на аркуші А4 намалювати три кола, що позначають три покоління їхньої родини: дідусі/бабусі (старше покоління), мама/тато (середнє покоління), Я (молодше покоління). Поряд з кожним колом учасники записують 3-5 цінностей, які, на їхню думку, є найважливішими для представників цього покоління. Якщо складно сказати про бабусь і дідусів, учасник пише про найбільш значущого представника старшого покоління своєї родини.

Після виконання індивідуальної частини учасники працюють у парах (10 хвилин), показуючи свої схеми один одному і обговорюючи запитання: які цінності є спільними для усіх трьох поколінь моєї родини? Які цінності відрізняються? Як я ставлюся до тих цінностей старших поколінь, які я не поділяю? Що з ціннісної спадщини моєї родини я хотів(ла) би перенести у власне доросле життя?

Загальне обговорення в групі (10 хвилин). Ведучий запрошує охочих поділитися спостереженнями: які цінності виявилися спільними для трьох поколінь у багатьох родинах? Які цінності найчастіше відрізняються? Як учасники сприймають факт ціннісної різниці поколінь? Ведучий узагальнює: «Бачите, у наших родинах є і спільна ціннісна основа, що передається з покоління в покоління, і відмінності, які з'являються через відмінність епох, у яких жили наші бабусі, дідусі, батьки і ми. Обидва ці явища нормальні і обидва є джерелом особистого зростання, якщо ми вміємо з ними працювати».

Етап 4. Рефлексивно-підсумковий (15 хвилин)

Вправа «Запитання до старшого покоління» (10 хвилин). Кожен учасник на окремому аркуші формулює 2-3 запитання, які він хотів(ла) б поставити своїм батькам або бабусям і дідусям, щоб краще зрозуміти їхню ціннісну позицію. Можливі формати запитань: «Що для тебе було найважливішим у житті, коли тобі було стільки років, як мені?», «Який вибір був найскладнішим у твоєму житті і на що ти спирався?», «Що з родинних традицій ти хотів(ла) би передати своїм онукам?». Ведучий заохочує учасників записати ці запитання, а потім задати їх вдома під час спільної розмови з представниками старшого покоління.

Підсумкове коло (5 хвилин). Ведучий пропонує учасникам по черзі назвати одну річ, яку вони дізналися або зрозуміли під час заняття, або одне почуття, з яким вони залишають заняття. Висловлювання короткі (одне-два речення), без коментарів інших учасників. Ведучий завершує заняття, дякуючи за відкритість і участь, наголошуючи, що ціннісний діалог з родиною є тривалим процесом і кожна розмова, кожна спільна дія є кроком у цьому процесі.

Запропоноване семінарське заняття інтегрує основні теоретичні положення дослідження (роль міжпоколінної взаємодії у формуванні ціннісних орієнтацій, значення ціннісної узгодженості родини, ресурсний характер спадковості ціннісного досвіду) з конкретною практичною роботою з ціннісно-смісловою сферою старшокласника. Заняття може бути використане у форматі позаурочної роботи в загальноосвітніх закладах, у програмах психоосвіти для родин, а також у форматі тематичного заняття в межах факультативних курсів з психології.

Таким чином, сформульовані рекомендації для батьків, представників старшого покоління та фахівців психологічного супроводу, а також розроблене семінарське заняття для старшокласників створюють комплексний пакет практичних заходів, спрямованих на підтримку психологічної стійкості та ціннісних орієнтацій підлітків у контексті міжпоколінної взаємодії. Запропоновані рекомендації ґрунтуються як на теоретичних положеннях, обґрунтованих у Розділі 1, так і на емпіричних результатах дослідження,

представлених у попередніх підрозділах Розділу 3, що забезпечує їх науково-методологічну обґрунтованість і практичну застосовність у роботі з підлітками і їхніми родинами.

Висновки до розділу III

У третьому розділі представлено результати емпіричного дослідження особливостей міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї та їх зв'язку з ціннісними орієнтаціями й психологічною стійкістю підлітків. Дослідження проведено на двох рівнях: міжпоколінному (родини трьох поколінь) та індивідуально-психологічному (вибірка підлітків). Для аналізу результатів застосовано методи описової статистики, рангової кореляції та U-критерій Манна-Уїтні.

Описовий аналіз виявив стійкі міжпоколінні тенденції у структурі ціннісних орієнтацій. Провідними термінальними цінностями для всіх трьох поколінь виступають здоров'я та активне діяльне життя, а серед інструментальних цінностей переважають життєрадісність і незалежність. У сім'ях вибірки переважає демократичний стиль батьківського ставлення; більшість підлітків мають інтенсивні контакти зі старшим поколінням і характеризують взаємини в родині як достатньо взаєморозуміючі, однак для значної частини підлітків характерним є переживання суперечливості міжпоколінних порад.

Кореляційний аналіз показав, що показники психологічної стійкості – самоповага, самоефективність і особистісна здійсненість – утворюють узгоджену систему ($\rho = 0,49-0,54$). Водночас прямі зв'язки між окремими блоками цінностей і психологічними ресурсами переважно мають слабкий характер, що може свідчити про більшу значущість якісних характеристик міжпоколінної взаємодії порівняно з прямими асоціаціями між ціннісними орієнтаціями та показниками психологічної стійкості.

Поглиблений аналіз дозволив встановити виражену міжпоколінну узгодженість за блоками особистісного благополуччя ($p = 0,58-0,75$) і матеріальних цінностей ($p = 0,63-0,69$), помірну – за соціальними цінностями та менш виражену – за цінностями самореалізації. Виявлено, що соціально-моральні та матеріальні цінності підлітків більшою мірою пов'язані з характеристиками батьківського ставлення, тоді як інтелектуально-раціональна спрямованість демонструє відносно більшу автономність.

Отримані результати загалом узгоджуються з сучасними уявленнями про роль сімейного середовища у формуванні психологічних ресурсів підлітків. Виявлений ресурсний характер тривалої та емоційно підтримувальної взаємодії з представниками старшого покоління відповідає положенням про значущість сімейних практик у розвитку психологічної стійкості. Встановлений зв'язок між узгодженістю ціннісних позицій у родині та особливостями ціннісної сфери підлітка також узгоджується з сучасними підходами до міжпоколінної трансляції цінностей та ролі підтримувального сімейного середовища у розвитку особистості.

Аналіз відмінностей за критерієм Манна-Уїтні показав центральну роль суб'єктивно переживаного розуміння в родині. Підлітки, які часто або завжди відчують розуміння старших членів сім'ї, демонструють статистично значуще вищий рівень самоповаги, самоефективності та особистісної здійсненості. Суперечливість порад поколінь і частота взаємодії з бабусями та дідусями виявили специфічний зв'язок із показниками самоефективності, тоді як узагальнений стиль батьківського ставлення як категоріальна характеристика не продемонстрував статистично значущих відмінностей. Це підтверджує переважання якісних характеристик взаємодії над її формальним стилем.

На основі отриманих результатів розроблено систему практичних рекомендацій, диференційованих за адресатами (батьки, представники старшого покоління, практичні психологи), а також підготовлено семінарське заняття для старшокласників «Цінності трьох поколінь: моя сімейна історія».

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують значущість міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї для особливостей формування ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків і дозволяють уточнити теоретичну модель дослідження. Отримані дані можуть свідчити, що ресурсний потенціал розширеної сім'ї пов'язаний не стільки з її структурними характеристиками, скільки з якістю емоційного розуміння, узгодженістю виховних впливів та особливостями міжпоколінної взаємодії, які асоціюються з більш сприятливими показниками психологічних ресурсів підлітків.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження ролі розширеної сім'ї як соціально-психологічного середовища, пов'язаного з формуванням ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків в умовах соціальної нестабільності. Поставлені у вступі завдання дослідження виконано, що дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Теоретичний аналіз дозволив розглядати розширену сім'ю як специфічний простір багатопокілінної взаємодії, що поєднує різні ціннісні позиції, стилі виховання та моделі передавання життєвого досвіду. Така структура може виступати як ресурсом розвитку (через емоційну підтримку, тяглість досвіду та узгодженість виховних позицій), так і потенційним джерелом напруження (через міжпокілінні конфлікти, гіперконтроль чи ціннісну суперечливість). Підлітковий вік визначено як сенситивний період становлення ціннісно-сміслової сфери, у якому міжпокілінна взаємодія розглядається як один із ключових механізмів трансляції цінностей та підтримки психологічних ресурсів особистості. На цій основі побудовано теоретичну модель, що передбачає взаємозв'язки між характеристиками міжпокілінної взаємодії, узгодженістю ціннісних позицій і психологічними показниками підлітка.

2. Розроблено неекспериментальний кількісний крос-секційний дизайн дослідження з дворівневою структурою, що поєднує міжпокілінний рівень (родини трьох поколінь) та індивідуально-психологічний рівень (вибірка підлітків). Підібрано психодіагностичний інструментарій, що включає авторську анкету у трьох версіях, методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, шкалу самоповаги М. Розенберга, шкалу загальної самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема в адаптації І.І. Галецької, опитувальник особистісної здійсненості О. Штепи та опитувальник батьківського ставлення А.Я. Варги і В.В. Століна. Перевірка внутрішньої узгодженості підтвердила прийнятну надійність застосованих методик. Інструментарій забезпечив оцінку афективно-оцінного, когнітивно-діяльнісного та екзистенційного аспектів психологічної стійкості.

3. Описовий аналіз виявив різноманіття сімейних конфігурацій (нуклеарні, розширені та неповні родини) та високу інтенсивність міжпоколінної взаємодії: більшість підлітків підтримують регулярні контакти з представниками старшого покоління. Для значної частини підлітків характерне переживання достатнього рівня взаєморозуміння в родині, водночас поширеною є й суперечливість міжпоколінних порад. Аналіз ціннісних орієнтацій виявив наявність як спільних міжпоколінних орієнтирів, так і поколінневої специфіки їх ієрархії, що може свідчити про одночасне функціонування механізмів ціннісної спадковості та автономізації.

4. Аналіз зв'язків між характеристиками міжпоколінної взаємодії та показниками психологічної стійкості показав, що самоповага, самоефективність і особистісна здійсненість утворюють внутрішню узгоджену систему психологічних ресурсів. Водночас прямі зв'язки між окремими блоками цінностей і психологічними ресурсами переважно мають слабкий характер. Це може свідчити про більшу значущість якісних характеристик міжпоколінної взаємодії (відчуття розуміння, узгодженість порад) порівняно з формальними параметрами взаємодії (частота спілкування, тип сім'ї) для показників психологічної стійкості підлітків.

5. Установлено виражену міжпоколінну узгодженість за блоками особистісного благополуччя і матеріальних цінностей, помірну – за соціальними цінностями та менш виражену – за цінностями самореалізації. Соціально-моральні та матеріальні цінності підлітків виявилися більшою мірою пов'язаними з характеристиками батьківського ставлення, тоді як інтелектуально-раціональна сфера демонструє відносно більшу автономність. Узгодженість ціннісних позицій між поколіннями асоціюється з більш інтегрованою системою індивідуальних орієнтацій і вищими показниками психологічних ресурсів підлітка.

6. Аналіз відмінностей за критерієм Манна-Уїтні показав значущість суб'єктивно переживаного розуміння в родині: підлітки, які часто або завжди відчувають розуміння з боку старших членів сім'ї, демонструють статистично

значуще вищий рівень самоповаги, самоефективності та особистісної здійсненості. Узгодженість порад поколінь і частота спілкування зі старшим поколінням виявили специфічний зв'язок із показниками самоефективності. Узагальнений стиль виховання не продемонстрував статистично значущих відмінностей у психологічних ресурсах, що може свідчити про більшу значущість якісних характеристик взаємодії порівняно з формальними категоріями сімейного функціонування.

7. На основі теоретичних положень і емпіричних результатів розроблено комплекс практичних рекомендацій, диференційованих за трьома цільовими групами: батьки, представники старшого покоління та практичні психологи. Додатково розроблено семінарське заняття для старшокласників «Цінності трьох поколінь: моя сімейна історія», спрямоване на розвиток рефлексії, осмислення сімейного досвіду та підтримку ціннісного самовизначення підлітків.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розширенням вибірки, проведенням лонгітюдного аналізу динаміки ціннісних орієнтацій і психологічної стійкості підлітків, порівняльним дослідженням родин із різним досвідом соціальної нестабільності та розробленням програм підтримки конструктивної міжпоколінної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріяш, В.О. (2024). Виявлення психологічної значущості цінностей суб'єкта та їх впливу на формування особистості: магістерська робота / наук. керівник А.О. Пашко. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 114 с.
2. Арістотель. (2002). Нікомахова етика. Київ: Аквілон-Плюс, 480 с.
3. Бех, І.Д. (2021). Особистість у сяйві духовності: монографія. Київ - Чернівці: «Букрек», 244 с.
4. Бліхар, В., Католик, Г., & Католик, Б. (2022). Цінності: поняття, структура та підходи у контексті сучасних військових екзистенцій. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 13, С. 11-20. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.2>
5. Вишняк, М.В., & Лазарева, Т.С. (2022). Історичний розвиток духовного виховання європейської молоді: витоки та тенденції. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті: Міжнародний періодичний збірник наукових праць*, (4), 769-771. DOI: 10.34142/2708-4809.SIUTY.2022.190
6. Волошенко, М. О., & Азаркіна, О. В. (2022). Формування відповідального батьківства при роботі з молоддю. Академічні студії. Серія «Педагогіка», (3), 79-84. DOI: <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2022.3.12>
7. Гладьо, В. (2019). Сучасний світ крізь призму загальнолюдських цінностей. Тернопільський національний економічний університет. Режим доступу: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35109/1/580.pdf>
8. Губа, З.С. (2025). Психологічні особливості ціннісної сфери сучасної молоді: кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти бакалавр, спец. 053 «Психологія» / наук. керівник І.В. Кущенко. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 61 с.
9. Гуріна, С.С., & Смолянчук, Н.М. (2023). Виховання моральних цінностей у молодших школярів. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті: міжнар. період. зб. наук. пр./ за заг. ред. В. П. Бабича, О.*

М. Хвостиченка. Харків: НДВП «Інтелект-Експрес-Капітал», Вип. 5. 468 с. (с. 187-191). DOI: <https://doi.org/10.58962/2708-4809.WSNOS.2023.30>

10. Деркач, Л., & Несправа, М. (2022). Ціннісні орієнтації як чинники ставлення молоді до євроінтеграції. *European Humanities Studies: State and Society, 1*, (С. 20-36). DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.1.02>

11. Дорожко, І. І., Туріщева, Л. В., Микитюк, С. О., Дзюбич, О. М., Довженко, О. О., Малихіна, О. Є., & Ходикіна, Ю. Ю. (2025). Методичні рекомендації з курсу «Психологія» [Електронне видання]; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 74 с.

12. Завязкіна, Н. В. (2019). Клініко-психологічна діагностика в судовій експертології обмеженої осудності та дієздатності: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.04. Київ: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 569 с.

13. Карамушка, Л.М. (2023). Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни: навчально-методичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 125 с.

14. Карамушка, Л.М. (2024). Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 48 с.

15. Карпенко, З. (2021). Аксіологічна психопедагогіка Г. Жука: засадничі ідеї, концептуальні уявлення, практичні рекомендації. Психологія особистості. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Т. 11, № 1. С. 54-58. DOI: 10.15330/ps.11.1.54-58

16. Католик, Б. (2022). Індивідуальні цінності дітей війни. У Г. Католик (уклад. та наук. ред.), «Як вижити дитині у світі, де дорослі «з'їхали з глузду?»: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (04-05 червня 2022 р.) (с. 128-131). Тернопіль-Львів: ЛьвДУВС.

17. Коkun, О. М., & Мельничук, Т. І. (2023). Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 25 с.

18. Кононенко, О.І., Кононенко, А.О., Крошка, К.І., & Бази́ка, Є.Л. (2023). Життєстійкість та ціннісні орієнтації особистості як психологічні ресурси її психологічного здоров'я. *Наукові перспективи*, 9(39), 565-575. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9\(39\)-565-575](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9(39)-565-575)
19. Крупа, А. (2025). Вплив ІКТ на світоглядні та ціннісні трансформації особистості у добу інформаційного суспільства. *Humanities Studies*, (25 (102)), 76-85. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2025-25-102-08>
20. Максимова, Н. Ю. (2011). Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. Київ: Либідь, 520 с.
21. Максимова, Н. Ю. (2015). Соціальна робота з сім'єю: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 351 с.
22. Максимова, Н. Ю. (2017). Психологія соціальної роботи з проблемними сім'ями. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 464 с.
23. Полянничко, О.М., Лахтадир, О.В., & Байрачна, Є.Ю. (2023). Синергетичний підхід до аналізу конфліктної взаємодії у студентських групах. *Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості: Збірник наукових матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 224-227). Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46297/1/O_Polianychko_O_Lakhtadyr_FZFS.pdf
24. Рогаль, Н.І., Синельников, Р.Ю., & Матвійчук, К.Ю. (2022). Особливості зв'язку стилів сімейного виховання та ціннісних орієнтацій підлітків. *Український психологічний журнал*, 1(17), 142-160. DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2022.1\(17\).8](https://doi.org/10.17721/upj.2022.1(17).8)
25. Савченко, Ю., & Козир, М. (2024). Соціально-психологічні фактори та умови формування відповідального батьківства. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка.*, (41(1), 77-83. <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2024.4111>

26. Сімейний кодекс України. (2002). Відомості Верховної Ради України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
27. Степико, В.П., Хоменко, Н.В., & Черній, Л.В. (2023). *Соціологія сім'ї: навчально-методичний посібник*. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 197 с.
28. Стрільчук, Г.В. (2025). Самовідповідальність як чинник самоактуалізації особистості: кваліфікаційна робота, спец. 053 – психологія / наук. керівник к. психол. н., доц. Т.Л. Надвинична. Тернопіль: ЗУНУ, 65 с.
29. Титаренко, Т.М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомоги в умовах тривалої травматизації*: монографія/ Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 160 с.
30. Титаренко, Т.М. (2024). *Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогodenня у воєнних і повоєнних умовах* [Електронний ресурс]: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології; Імекс-ЛТД, 130 с.
31. Ткачов, С.І., & Ткачова, Н.О. (2022). Формування духовних цінностей студентської молоді засобами цифрових технологій. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті*: Міжнародний періодичний збірник наукових праць, Вип. 4, (с. 560-563). Всесвітнє наукове ноосферно-онтологічне товариство; Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. DOI: <https://doi.org/10.34142/2708-4809.SIUTY.2022.141>
32. Ушакова, І.М. (2019). *Психологія сім'ї*. Конспект лекцій. Х.: НУЦЗУ, 90 с.
33. Філоненко, Л. В., Поляновська, О. Р., Сівак, Н. А., Бабій, І. В., Дуб, І. М., & Кулеша-Любінець, М. М. (2021). Визначення стану сформованості ціннісного ставлення в підлітків до іншої людини в центрах реабілітації. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури

(фізична культура і спорт), 6(137), 115-121.
DOI:10.31392/NPUnc.series15.2021.6(137).27

34. Франкл, В. (2016). Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 160 с.

35. Франкл, В. (2025). Воля до сенсу. Основи та застосування логотерапії. Видавництво Ростислава Бурлаки. 176 с.

36. Фромм, Е. (2025). Мати або бути? Харків: Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 304 с.

37. Чабан, О.С., & Хаустова, О.О. (2022). Медико-психологічні наслідки дистресу війни в Україні: що ми очікуємо та що потрібно враховувати при наданні медичної допомоги? *Український медичний часопис*, № 4. С. 8-18.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UMCh_2022_4_5. DOI:
<https://doi.org/10.32471/umj.1680-3051.150.232297>

38. Чепелева, Н.В. (2022). *Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості*: монографія. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 194 с.

39. Чиж, О., Дроздовська, А., & Бігун, Н. (2024). Вікові особливості прояву самодостатності особистості. *Наукові записки. Серія: Психологія*, (4), 116-123. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-4-17>

40. Шапар, В.Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків: Прапор, 640 с.

41. Шевченко, Н., & Хрищанович, Д. (2023). Психологічні особливості розвитку ціннісного компонента особистісної ідентичності в студентів. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології», 61, 119-138. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-61>

42. Шліппе, А.Ф., & Швайцер, Й. (2004). *Системна психотерапія та консультування*. Львів: ВНТЛ-Класика, 320 с.

43. Якимчук, Т.В. (2024). Психологічні особливості формування ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі особистісного самовизначення:

кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія» / наук. керівник О.Г. Малина. Запоріжжя: ЗНУ, 90 с.

44. Янг, Д., Клоско, Дж., & Вайсхаар, М. (2023). Схема-терапія: практичний посібник. Науковий світ. 562 с.

45. Abidin, F.A., Yudiana, W., & Fadilah, S.H. (2022). Parenting style and emotional well-being among adolescents: The role of basic psychological needs satisfaction and frustration. *Frontiers in Psychology*, 13, 901646. DOI: 10.3389/fpsyg.2022.901646

46. Alardhi, Y., & Pugh, K. (2025). The relationship between autonomy, relatedness, and students' transformative experience: a cross-cultural study. *Frontiers in Psychology*, 16. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1527510>.

47. Barni, D., Alfieri, S., Marta, E., & Rosnati, R. (2013). Overall and unique similarities between parents' values and adolescent or emerging adult children's values. *Journal of adolescence*, 36 6, 1135-1141. DOI:10.1016/j.adolescence.2013.09.002

48. Barni, D., Donato, S., Rosnati, R., & Danioni, F. (2017). Motivations and contents of parent-child value transmission. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*, 45, 180 – 186. DOI: <https://doi.org/10.1080/10852352.2016.1198125>

49. Barni, D., Ranieri, S., Scabini, E., & Rosnati, R. (2011). Value transmission in the family: do adolescents accept the values their parents want to transmit? *Journal of Moral Education*, 40, 105 – 121. DOI: <https://doi.org/10.1080/03057240.2011.553797>

50. Baumrind, D. (1991). Parenting styles and adolescent development. In J. Brooks-Gunn, R. Lerner, & A. C. Petersen (Eds.), *The encyclopedia of adolescence* (pp. 746-758). Garland.

51. Benda, N., Desai, P., Reza, Z., Zheng, A., Kumar, S., Harkins, S., Hermann, A., Zhang, Y., Joly, R., Kim, J., Pathak, J., & Turchioe, M. (2024). Patient Perspectives on AI for Mental Health Care: Cross-Sectional Survey Study. *JMIR mental health*, 11, e58462. <https://doi.org/10.2196/58462>

52. Borchet, J., Lewandowska-Walter, A., & Rostowska, T. (2015). Parentification in late adolescence and selected features of the family system. *Health Psychology Report*, 4, 116-127. DOI: <https://doi.org/10.5114/hpr.2016.55921>
53. Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2006). The bioecological model of human development. In R. M. Lerner & W. Damon (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development* (6th ed., pp. 793-828). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470147658.chpsy0114>
54. Choi, E. J., & Park, S. J. (2024). Concept analysis of parenting behaviors of fathers with early childhood. *Journal of Men's Health*, 20(8), 136-146. DOI: [10.22514/jomh.2024.140](https://doi.org/10.22514/jomh.2024.140)
55. Feng, J., Qu, Z., Wang, S., & Zhang, J. (2024). The Impact of Parenting style on the Psychological Resilience of Adolescents. *SHS Web of Conferences*. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202419302007>
56. Ferguson, Y., Ferguson, K., & Ferguson, G. (2017). I am AmeriBritSouthAfrican-Zambian: Multidimensional remote acculturation and well-being among urban Zambian adolescents. *International Journal of Psychology*, 52, 67-76. DOI: <https://doi.org/10.1002/ijop.12191>
57. Gniewosz, B., & Noack, P. (2012). The role of between-parent values agreement in parent-to-child transmission of academic values. *Journal of adolescence*, 35 4, 809-21. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2011.11.007>
58. Guy-Evans, O. (2023). Bronfenbrenner's microsystem theory. Simply Psychology. Retrieved from <https://www.simplypsychology.org/bronfenbrenner-microsystem.html>
59. Harris, R. (2007). The happiness trap: How to stop struggling and start living. Trumpeter.
60. Hayes, S. C., Luoma, J. B., Bond, F. W., Masuda, A., & Lillis, J. (2006). Acceptance and Commitment Therapy: Model, processes and outcomes. *Behaviour Research and Therapy*, 44(1), 1-25. DOI: [10.1016/j.brat.2005.06.006](https://doi.org/10.1016/j.brat.2005.06.006)

61. Heidegger, M. (1962). Being and time (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). Harper & Row.
62. Hoffman, S., Vukovich, M., Peterson, B., Fulkerson, J., Gewirtz, A., Fredkove, W., Davis, A., & Gaugler, J. (2024). A Cross-Sectional Analysis of Factors Promoting Intergenerational Resilience in Adolescent Youth with Refugee Status. *Family & Community Health*, 47, 288 – 293. DOI: <https://doi.org/10.1097/FCH.0000000000000410>
63. Houchin, D., Scott, J., & Booth, R. (2025). Race Against Time: How the Autonomy Needs of Adult Rowers of Different Ages Are Met and the Impact of Coaching. *European Journal of Sport Science*, 25. <https://doi.org/10.1002/ejsc.70065>.
64. Hume, D. (1998). An enquiry concerning the principles of morals. Oxford University Press.
65. Keijer, M., Liefbroer, A., & Nagel, I. (2018). Adolescents' Expectations About the Timing of Family Life Events: Unraveling the Role of Value Transmission and Modeling. *Journal of Family Issues*, 39, 3755 – 3777. DOI: <https://doi.org/10.1177/0192513X18792654>
66. Kluckhohn, C., & Strodtbeck, F. L. (1961). Variations in value orientations. Row, Peterson.
67. Koprowicz, A., & Gumowska, I. (2022). Communication in the family and the system of values of young people in late adolescence. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*. DOI: <https://doi.org/10.34766/fetr.v49i1.892>
68. Martinez, I., Garcia, F., Veiga, F., Garcia, O. F., Rodrigues, Y., & Serra, E. (2020). Parenting styles, internalization of values and self-esteem: A cross-cultural study in Spain, Portugal and Brazil. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 2370. <https://doi.org/10.3390/ijerph17072370>
69. Maslow, A. (1976). *Religions, Values, and Peak-experiences*. Penguin Books.
70. Matic, M. (2018). Parents' educational level and adolescent value orientations. *Zbornik Odseka za pedagogiju*. DOI: <https://doi.org/10.19090/zop.2018.27.105-128>

71. Maviza, G., & Nzima, D. (2022). Intergenerational Kinship Networks of Support Within Transnational Families in the era of COVID-19 in the South Africa-Zimbabwe Migration Corridor. *South African Review of Sociology*, 52, 89 – 104. DOI: <https://doi.org/10.1080/21528586.2023.2175721>
72. Oyserman, D. (2015). Values, psychology of. In J. D. Wright (Ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (2nd ed., Vol. 25, pp. 36-40). Elsevier. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.24030-0>
73. Perez-Brena, N., Updegraff, K., & Umaña-Taylor, A. (2015). Transmission of cultural values among Mexican-origin parents and their adolescent and emerging adult offspring. *Family process*, 54 (2), 232-246. DOI: <https://doi.org/10.1111/famp.12114>
74. Pratt, M., Norris, J., Hebblethwaite, S., & Arnold, M. (2008). Intergenerational transmission of values: family generativity and adolescents' narratives of parent and grandparent value teaching. *Journal of personality*, 76 (2), 171-98. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00483.x>
75. Radovanović, I., Spasić, D., & Radovanović, D. (2022). Changes in the value orientations of adolescents in the period 1972-2018. *Socioloski pregled*. DOI: <https://doi.org/10.5937/socpreg56-39829>
76. Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin, 420 p.
77. Rogers, C. R. (1964). Toward a modern approach to values: The valuing process in the mature person. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68, 160-167. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0046419>
78. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free Press.
79. Russo, C., Danioni, F., Zagrean, I., & Barni, D. (2022). Changing personal values through value-manipulation tasks: A systematic literature review based on Schwartz's theory of basic human values. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 12(7), 903-923. <https://doi.org/10.3390/ejihpe12070052>
80. Scheler, M. (1973). Formalism in ethics and non-formal ethics of values: A new attempt toward the foundation of an ethical personalism (M. S. Frings & R. L.

Funk, Trans.). Northwestern University Press. Retrieved from <https://partiallyexaminedlife.com/wp-content/uploads/Formalism-In-Ethics-And-Non-formal-Ethics-Of-Values-Max-Scheler.pdf>

81. Schwartz, S. H. (2012). An overview of the Schwartz theory of basic values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), Article 11. DOI: 10.9707/2307-0919.1116
82. Schwartz, S. H. (2022). The science of values. *Annual Review of Psychology*, 73(1), 317-346. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-020821-125100>
83. Shevchenko, N. (2022). Features of Formation of Value-and-Semantic Mindsets in Adolescence. *Collection of Research Papers «Problems of Modern Psychology»*. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-56>
84. Sohlberg, S. (1986). Similarity and Dissimilarity in Value Patterns of Israeli Kibbutz and City Adolescents. *International Journal of Psychology*, 21, 189-202. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207598608247584>
85. Stattin, H., & Kim, Y. (2018). Both parents and adolescents project their own values when perceiving each other's values. *International Journal of Behavioral Development*, 42, 106 – 115. DOI: <https://doi.org/10.1177/0165025417713728>
86. Sümer, N., Pauknerová, D., Vancea, M., & Manuoğlu, E. (2019). Intergenerational Transmission of Work Values in Czech Republic, Spain, and Turkey: Parent-Child Similarity and the Moderating Role of Parenting Behaviors. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 682, 105 – 86. DOI: <https://doi.org/10.1177/0002716219830953>
87. Tingvold, L., Hauff, E., Allen, J., & Middelthon, A. (2012). Seeking balance between the past and the present: Vietnamese refugee parenting practices and adolescent well-being. *International journal of intercultural relations: IJIR*, 36 4, 563-574. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2012.03.004>
88. Tsai, K., Telzer, E., Gonzales, N., & Fuligni, A. (2015). Parental Cultural Socialization of Mexican-American Adolescents' Family Obligation Values and Behaviors. *Child development*, 86 (4), 1241-1252. DOI: <https://doi.org/10.1111/cdev.12358>

89. Vauclair, C., Hanke, K., Fischer, R., & Fontaine, J. (2011). The Structure of Human Values at the Culture Level: A Meta-Analytical Replication of Schwartz's Value Orientations Using the Rokeach Value Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42, 186 – 205. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022110396864>
90. Wang, B., & Duraipandi, O. (2025). Analyzing ethical dimensions of mental disorders: trends and key research areas through bibliometric methods. *Journal of Yeungnam Medical Science*, 42. 54. <https://doi.org/10.12701/jyms.2025.42.54>
91. Wang, H., Li, M., & Huang, D. (2025). How Intergenerational Social Capital Similarity Explains the Effects of Parental Socioeconomic Status on Depressive Symptoms in Adolescents: Cross-Sectional Examination Based on China Family Panel Studies Data. *Journal of community psychology*, 53(5), e70023. <https://doi.org/10.1002/jcop.70023>
92. Whitaker, C.A., & Bumberry, W.M. (1988). *Dancing with the family: A symbolic-experiential approach*. Brunner/Mazel.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Описові статистичні показники термінальних цінностей за методикою М. Рокіча у представників трьох поколінь (батьки, підлітки, бабусі/дідуся)

Цінність	Mean_Parent	Median_Parent	SD_Parent	Mean_Teen	Median_Teen	SD_Teen	Mean_Grand	Median_Grand	SD_Grand
T1	5,41	3	5,46	4,88	1	5,64	6,73	6	5,37
T2	9,24	10	5,58	10,7	13	5,52	8,61	10	5,89
T3	3,22	2	4,03	5,56	3	4,69	3,41	1	4,69
T4	8,41	9	4,40	9,49	11	4,87	8,73	10	4,40
T5	13,1	14	4,90	12,8	16	5,03	12,1	14	5,16
T6	7,56	6	3,73	8,85	9	4,36	8,07	9	4,49
T7	7,39	7	4,68	7,54	7	4,73	6,80	5	4,46
T8	7,71	7	3,79	6,54	6	3,69	7,44	6	3,91
T9	12,4	13	4,52	10,8	10	5,32	11,5	13	5,19
T10	9,45	10	3,62	10,0	10	3,23	10,1	10	3,91
T11	8,76	8	3,60	7,73	8	3,56	9,00	8	4,21
T12	8,54	7	3,25	9,93	11	3,42	9,07	7	4,49
T13	14,5	16	4,17	10,5	12	5,12	13,7	16	4,96
T14	8,63	8	3,81	8,93	8	4,34	9,51	8	4,14
T15	9,68	11	4,27	10,4	12	4,65	8,20	7	4,74
T16	13,6	16	4,22	12,6	15	5,21	12,1	14	5,09
T17	14,0	15	3,61	13,2	15	4,99	12,9	15	4,89
T18	9,27	9	5,35	10,4	10	5,48	9,20	9	4,87

**Описові статистичні показники інструментальних цінностей за
методикою М. Рокіча у представників трьох поколінь (батьки, підлітки,
бабусі/дідуся)**

Цінні сть	Mea n_Pa rent	Median _Paren t	SD_P arent	Mea n_Te en	Median _Teen	SD_Te en	Me an_Gra nd	Medi an_Gra nd	SD_Gra nd
I1	9,00	8	5,33	9,34	8	5,75	8,41	8	5,45
I2	7,44	3	6,03	8,00	7	5,59	7,02	3	5,90
I3	9,76	10	6,15	10,4	11	6,00	11,2	13	5,90
I4	5,29	4	4,84	5,71	4	5,41	6,88	4	6,00
I5	10,0	11	4,53	10,2	11	4,30	9,76	9	4,71
I6	5,32	4	3,27	5,15	4	4,07	6,27	6	4,23
I7	14,4	18	5,29	14,2	17	4,83	14,0	17	5,22
I8	6,44	5	4,06	7,51	8	3,62	6,15	5	3,50
I9	7,32	7	2,95	8,51	9	3,78	6,93	7	3,32
I10	7,00	6	3,66	8,10	9	3,54	7,32	6	3,67
I11	8,63	10	4,54	7,51	8	4,43	7,66	8	4,57
I12	10,4	12	3,89	8,90	10	4,29	9,85	12	3,79
I13	9,51	9	3,98	8,59	9	4,44	9,66	9	4,41
I14	13,7	15	3,93	13,3	14	4,20	12,7	14	5,00
I15	11,0	10	3,77	11,3	11	4,05	10,6	11	4,18
I16	11,3	13	4,54	9,32	10	4,78	9,49	10	4,88
I17	11,3	12	4,50	11,7	14	4,80	10,3	11	5,09
I18	13,1	15	4,68	13,3	15	4,54	12,2	15	4,95

**Описові статистичні показники рівнів батьківського ставлення за
методикою А. Варги та В. Століна (за підшкалами)**

	ACC_Rej	Coop	Symb	AHS	LL
N (Кількість)	41	41	41	41	41
Середнє (Mean)	11,1	6,78	4,39	1,88	1,02
Медіана (Median)	10	7	5	2	1
Стандартне відхилення (SD)	2,61	1,26	1,55	1,25	1,08
Мінімальне значення	7	3	1	0	0
Максимальне значення	19	9	7	5	6
Shapiro-Wilk W	0,840	0,876	0,943	0,907	0,704
Shapiro-Wilk p	<0,001	<0,001	0,041	0,003	<0,001

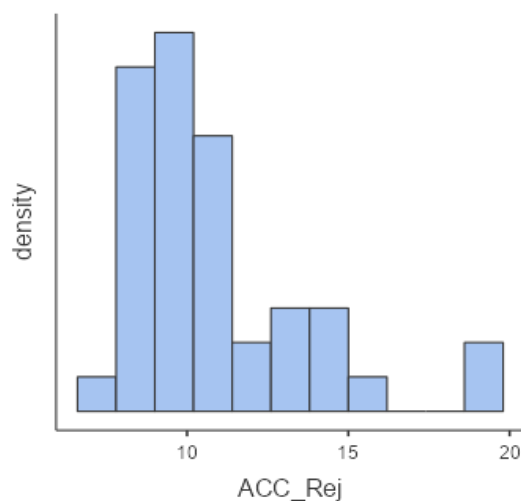

Рис. Г.1. Розподіл показників за субшкалою «Прийняття-відхилення» шкали батьківського ставлення

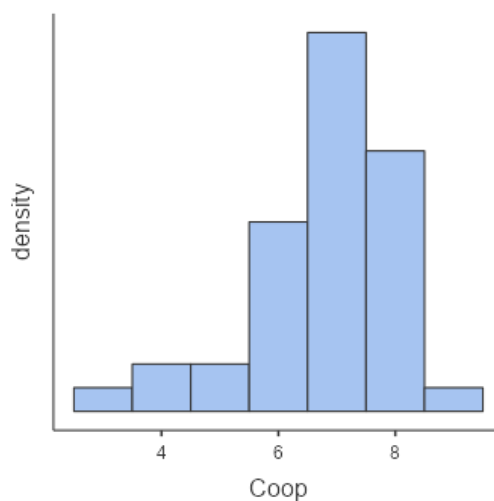

Рис. Г.2. Розподіл показників за субшкалою «Кооперація» шкали батьківського ставлення

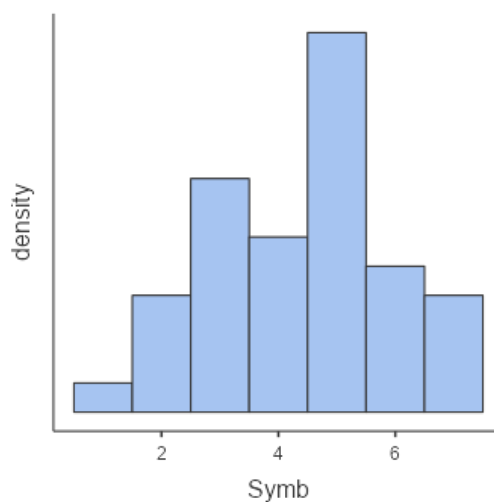

Рис. Г.3. Розподіл показників за субшкалою «Симбіоз» шкали батьківського ставлення

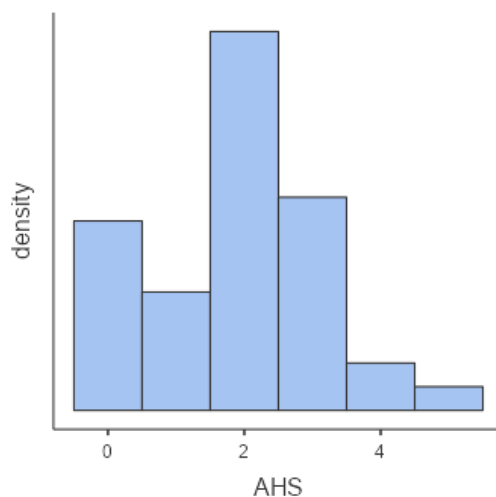

Рис. Г.4. Розподіл показників за субшкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» шкали батьківського ставлення

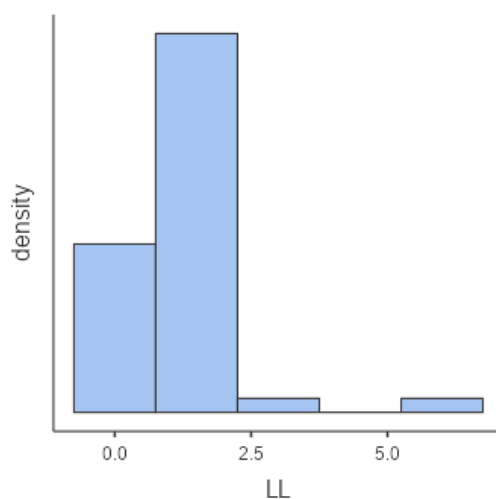

Рис. Г.5. Розподіл показників за субшкалою «Маленький невдаха» шкали батьківського ставлення

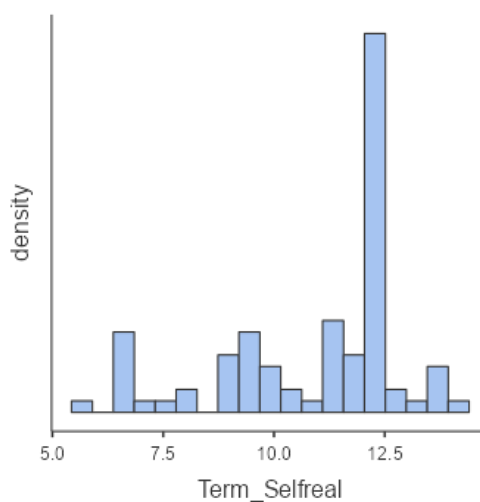

Рис. Г.6. Розподіл показників за блоком термінальних цінностей «Особистісне благополуччя та життєва гармонія» у вибірці підлітків (N = 85)

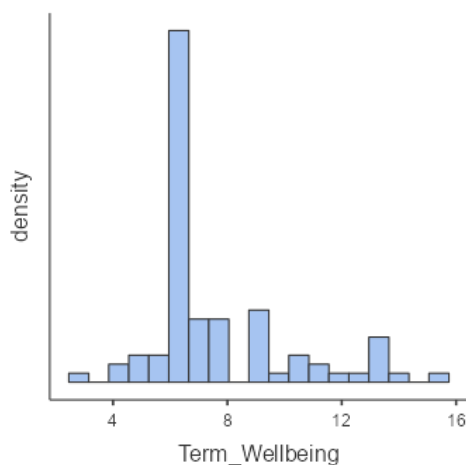

Рис. Г.7. Розподіл показників за блоком термінальних цінностей «Самореалізація та розвиток» у вибірці підлітків (N = 85)

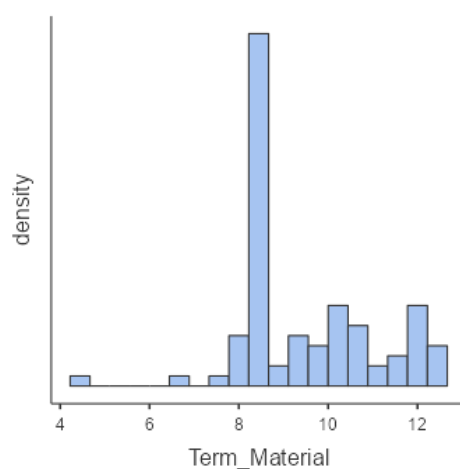

Рис. Г.8. Розподіл показників за блоком термінальних цінностей «Соціальні зв'язки та взаємини» у вибірці підлітків (N = 85)

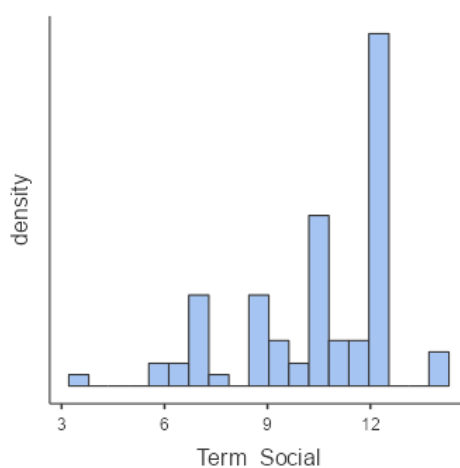

Рис. Г.9. Розподіл показників за блоком термінальних цінностей «Матеріальне та зовнішнє визнання» у вибірці підлітків (N = 85)

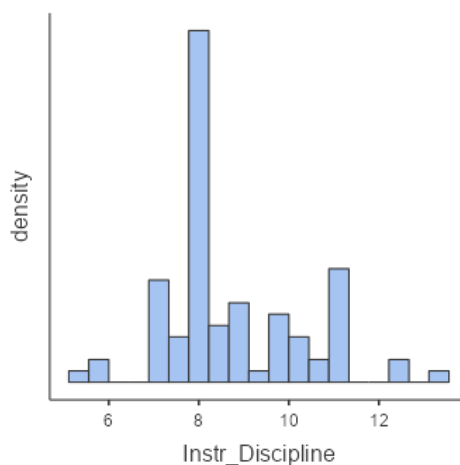

Рис. Г.10. Розподіл показників за блоком інструментальних цінностей «Особистісна дисципліна та самоконтроль» у вибірці підлітків (N = 85)

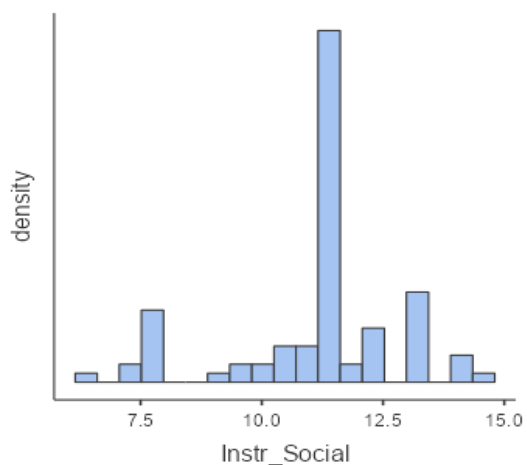

Рис. Г.11. Розподіл показників за блоком інструментальних цінностей «Соціальні та моральні якості» у вибірці підлітків (N = 85)

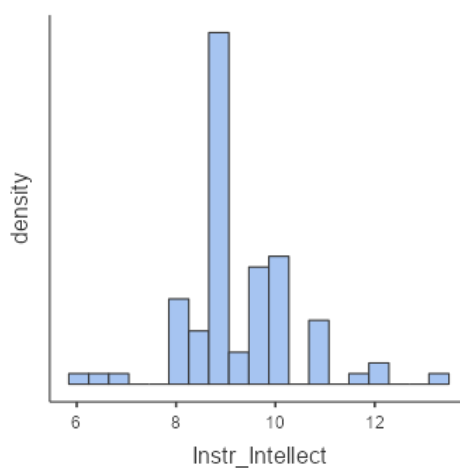

Рис. Г.12. Розподіл показників за блоком інструментальних цінностей «Інтелектуальні та раціональні здібності» у вибірці підлітків (N = 85)

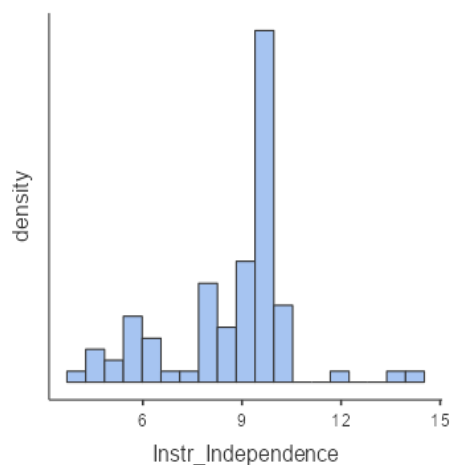

Рис. Г.13. Розподіл показників за блоком інструментальних цінностей «Незалежність, активність і сміливість» у вибірці підлітків (N = 85)

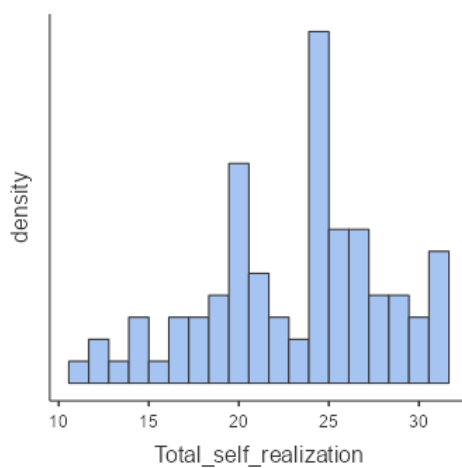

Рис. Г.14. Розподіл показників за шкалою самоповаги М. Розенберга (RSES) у вибірці підлітків (N = 85)

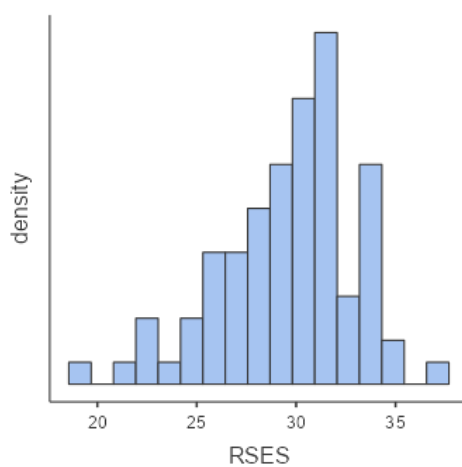

Рис. Г.15. Розподіл показників за шкалою загальної самооефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема (GSE) у вибірці підлітків (N = 85)

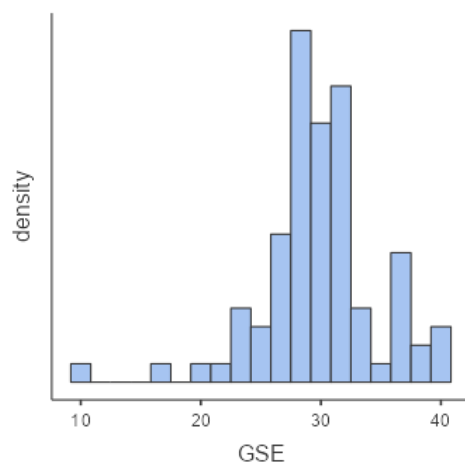

Рис. Г.16. Розподіл показників за опитувальником особистісної здійсненості О. Штепи у вибірці підлітків ($N = 85$)

**Взаємозв'язки термінальних цінностей батьків, підлітків і
бабусь/дідусів**

	Term_Wellbeing_P	Term_Wellbeing_T	Term_Wellbeing_G	Term_Selfreal_P	Term_Selfreal_T	Term_Selfreal_G	Term_Social_P	Term_Social_T	Term_Social_G	Term_Material_P	Term_Material_T	Term_Material_G
Term_Wellbeing_P	-	0,750	0,584	-0,376	-0,376	-0,05	-0,412	-0,594	-0,118	-0,369	-0,145	0,032
Term_Wellbeing_T	0,750	-	0,624	-0,514	-0,514	0,181	-0,396	-0,620	-0,214	-0,406	-0,347	-0,136
Term_Wellbeing_G	0,584	0,624	-	-0,224	-0,224	-0,021	-0,358	-0,613	-0,292	-0,141	-0,118	0,021
Term_Selfreal_P	-0,464	-0,221	-0,225	-	0,550	0,331	0,222	0,376	0,047	0,464	-0,491	0,514
Term_Selfreal_T	-0,376	-0,514	-0,224	0,550	-	0,163	0,505	0,278	0,002	-0,209	-0,408	-0,374
Term_Selfreal_G	-0,05	0,181	-0,021	0,331	0,163	-	0,311	-0,092	0,350	-0,369	-0,291	-0,115
Term_Social_P	-0,412	-0,396	-0,358	0,222	0,505	0,311	-	0,402	0,102	-0,193	-0,161	-0,241
Term_Social_T	-0,594	-0,620	-0,613	0,376	0,278	-0,092	0,402	-		0,049	-0,197	-0,210
Term_Social_G	-0,118	-0,214	-0,292	0,047	-0,002	0,350	0,102	0,410	-	-0,008	-0,010	-0,008
Term_Material_P	-0,369	-0,406	-0,141	-0,464	-0,209	-0,369	-0,193	0,049	-0,008	-	0,626	0,687
Term_Material_T	-0,145	-0,347	-0,118	-0,491	-0,408	-0,291	-0,161	0,197	0,010	0,626	-	0,664
Term_Material_G	0,032	-0,136	0,021	-0,514	-0,374	-0,115	-0,241	-0,210	-0,008	0,687	0,664	-

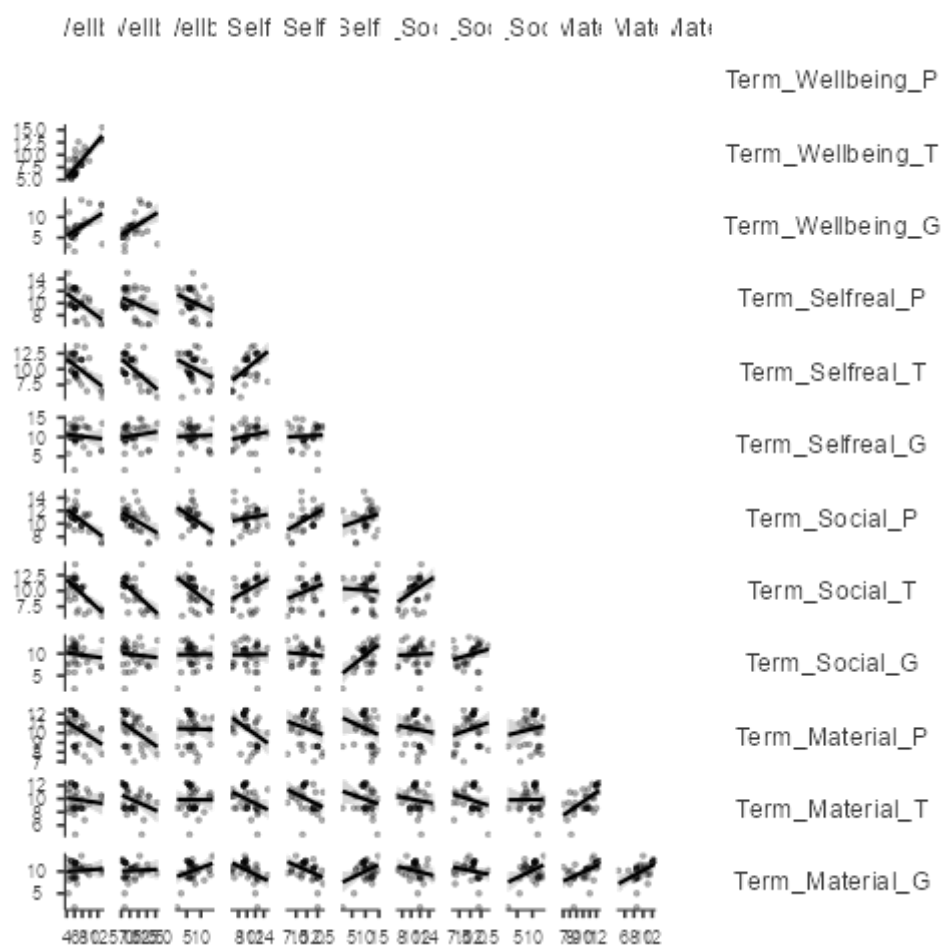

Рис. Е.1. Взаємозв'язки термінальних цінностей між поколіннями

**Кореляційна матриця Спірмена між субшкалами батьківського ставлення
та термінальними цінностями**

	Term_Wellbeing_T	Term_Selfreal_T	Term_Social_T	Term_Material_T	ACC_Rej	Coop	Symb	AHS	LL
Term_Wellbeing_T	-	-0,514	-0,620	-0,347	-0,282	0,203	0,052	-0,076	-0,111
Term_Selfreal_T	-0,514	-	0,278	-0,408	0,121	0,128	-0,148	-0,061	-0,041
Term_Social_T	-0,620	0,278	-	-0,197	0,307	0,136	-0,291	0,055	0,074
Term_Material_T	-0,347	-0,408	-0,197	-	0,103	0,098	0,313	0,038	0,119
ACC_Rej	-0,282	0,121	0,307	0,103	-	0,239	0,123	-0,176	0,392
Coop	0,203	0,128	0,136	0,098	0,239	-	0,150	-0,010	-0,198
Symb	0,052	-0,148	-0,291	0,313	0,123	0,150	-	0,386	0,287
AHS	-0,076	-0,061	0,055	0,038	0,176	-0,010	0,386	-	0,489
LL	-0,111	-0,041	0,074	0,119	0,392	-0,198	0,287	0,489	-

**Взаємозв'язки інструментальних цінностей батьків, підлітків і
бабусь/дідусів**

	Instr_ Disci pline _P	Instr_ Disci pline _T	Instr_ Disci pline _G	Inst r_So cial_ P	Inst r_So cial_ T	Inst r_So cial_ G	Instr_ _Inte llect_ P	Instr_ _Inte llect_ T	Instr_ _Inte llect_ G	Instr_I ndepe ndenc e_P	Instr_I ndepe ndenc e_T	Instr_I ndepe ndenc e_G
Instr_ Discipl ine_P	-	0,450	0,271	- 0,21 2	- 0,11 8	- 0,15 1	- 0,57 1	- 0,10 5	- 0,12 1	-0,504	-0,250	0,082
Instr_ Discipl ine_T	0,450	-	0,235	- 0,06 0	- 0,30 8	- 0,28 3	- 0,37 9	- 0,12 2	- 0,39 6	-0,294	-0,471	-0,012
Instr_ Discipl ine_G	0,271	0,235	-	- 0,29 3	- 0,06 8	- 0,34 1	- 0,12 3	0,05 7	0,07 9	0,046	-0,156	-0,149
Instr_S ocial_P	- 0,212	- 0,060	- 0,293	-	0,34 8	0,52 1	- 0,31 7	- 0,34 7	- 0,18 5	-0,475	-0,131	-0,094
Instr_S ocial_T	- 0,118	- 0,308	- 0,068	0,34 8	-	0,63 5	0,05 2	- 0,26 9	- 0,19 6	-0,441	-0,448	-0,248
Instr_S ocial_G	- 0,151	- 0,283	- 0,341	0,52 1	0,63 5	-	0,03 2	- 0,23 5	- 0,12 1	-0,444	-0,142	-0,037
Instr_I ntellec t_P	- 0,571	- 0,379	- 0,123	- 0,31 7	0,05 2	0,03 2	-	0,35 8	0,24 3	0,396	0,165	0,027
Instr_I ntellec t_T	- 0,105	- 0,122	0,057	- 0,34 7	- 0,26 9	- 0,23 5	0,35 8	-	0,33 0	0,176	-0,113	-0,242
Instr_I ntellec t_G	- 0,121	- 0,396	0,079	- 0,18 5	- 0,19 6	- 0,12 1	0,24 3	0,33 0	-	0,203	0,245	0,221
Instr_I ndepe ndenc e_P	- 0,504	- 0,294	0,046	- 0,47 5	- 0,44 1	- 0,44 4	0,39 6	0,17 6	0,20 3	-	0,595	0,162
Instr_I ndepe ndenc e_T	- 0,250	- 0,471	- 0,156	- 0,13 1	- 0,44 8	- 0,14 2	0,16 5	- 0,11 3	0,24 5	0,595	-	0,130
Instr_I ndepe ndenc e_G	0,082	- 0,012	- 0,149	- 0,09 4	- 0,24 8	- 0,03 7	0,02 7	- 0,24 2	0,22 1	0,162	0,130	-

**Кореляційна матриця Спірмена між субшкалами батьківського ставлення
та інструментальними цінностями**

	ACC_Rej	Coop	Symb	AHS	LL	Instr_Discipline_T	Instr_Social_T	Instr_Intellect_T	Instr_Independence_T
ACC_Rej	-	0,239	0,123	0,176	0,392	-0,117	0,412	-0,037	-0,163
Coop	0,239	-	0,150	0,010	0,198	0,284	0,240	-0,176	-0,403
Symb	0,123	0,150	-	0,386	0,287	0,010	0,164	0,013	-0,205
AHS	0,176	0,010	0,386	-	0,489	-0,160	0,290	0,004	-0,002
LL	0,392	0,198	0,287	0,489	-	-0,176	0,423	-0,099	-0,004
Instr_Discipline_T	-0,117	0,284	0,010	-0,160	-0,176	-	-0,308	-0,122	-0,471
Instr_Social_T	0,412	0,240	0,164	0,290	0,423	-0,308	-	-0,269	-0,448
Instr_Intellect_T	-0,037	-0,176	0,013	0,004	-0,099	-0,122	-0,269	-	-0,113
Instr_Independence_T	-0,163	-0,403	-0,205	-0,002	-0,004	-0,471	-0,448	-0,113	-

Ціннісні орієнтації (М. Рокіч)

Структура. Методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокіча призначена для прямого рангування переліку цінностей. Автор відзначає два класи цінностей:

- термінальні - переконаність, що певна кінцева мета існування конкретної людини варта, щоб до неї прагнути;
- інструментальні - переконаність, що певний образ дії або особистісні якості мають переваги в будь-якій ситуації.

Такий поділ відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі та цінності-засоби.

Інструкція: Подано два списки цінностей: *список А - термінальні цінності* (кінцеві життєві цілі, до яких прагне людина) та *список Б - інструментальні цінності* (якості, риси, способи дії, які допомагають досягти цих цілей). **Завдання** - розташувати цінності в кожному списку за ступенем їхньої особистої значущості для Вас. Для цього уважно прочитайте всі запропоновані цінності зі списку. Виберіть цінність, яка для Вас найважливіша, і відмітьте "1". Потім виберіть другу цінність за значущістю і "відмітьте "2". Так оцініть всі запропоновані цінності. Працюйте вдумливо, не поспішаючи.

Стимульний матеріал:

Список А (термінальні цінності):

1. активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);
2. життєва мудрість (зрілість суджень, здоровий глузд як наслідки життєвого досвіду);
3. здоров'я (фізичне та психічне);
4. цікава робота;
5. краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві);
6. кохання (духовна та фізична близькість з коханою людиною);
7. матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
8. гарні і вірні друзі;
9. суспільне визнання (повага оточення);
10. пізнання (можливість поглиблення власної освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуального розвитку);
11. продуктивне життя (максимальне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
12. розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне зростання);
13. розваги (приємне проведення часу, відсутність обов'язків);
14. свобода (самостійність, незалежність суджень і вчинків);
15. щасливе сімейне життя;
16. щастя інших (розвиток та вдосконалення інших, усього народу, людства);
17. творчість (можливість творчої діяльності);

18.упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів).

Список В (інструментальні цінності):

1. охайність, здатність тримати речі в належному вигляді порядок у справах;
2. вихованість (гарні манери);
3. високі запити (високі вимоги до життя, високі домагання);
4. життєрадісність (почуття гумору);
5. виконавська дисципліна;
6. незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
7. непримиримість до недоліків у собі та в інших;
8. освіченість (широта знань, висока загальна культура);
9. відповідальність (почуття обов'язку, здатність тримати);
- 10.раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення);
- 11.самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- 12.сміливість у захисті власної позиції;
- 13.розвинена воля (здатність наполягти на своєму, не пасувати перед труднощами);
- 14.терпимість (до поглядів і думок інших, уміння пробачати іншим їх помилки);
- 15.широта поглядів (уміння зрозуміти позицію іншого, поважати смаки, звичаї, звички інших);
- 16.чесність (щирість, правдивість);
- 17.ефективність у справах (працелюбство, продуктивність у праці);
- 18.здатність до співпереживання (турботливість).

Опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

Опитувальник батьківського ставлення представляє собою психо-діагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Інструкція: Уважно прочитайте запропоновані твердження, що описують різні способи ставлення до дитини. Вкажіть, наскільки вони відповідають тому, як Ви зазвичай поведетеся з Вашою дитиною, обравши варіант "так" або "ні".

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводить себе спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.

24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би.
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі до тесту:

1. «Прийняття-відхилення» - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький (-а) невдаха» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів:

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно». Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування;
- соціальна бажаність;
- симбіоз;
- гіперсоціалізація;
- інфантилізація.

Шкала самоповаги М. Розенберга (RSES)

Структура. Шкала самоповаги М. Розенберга (Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES) є одним із найбільш поширених інструментів для діагностики загального рівня самоповаги особистості. Містить 10 тверджень, які оцінюються за чотирибальною шкалою Лайкерта від 1 («повністю не згоден») до 4 («повністю згоден»). П'ять пунктів сформульовано в прямому напрямі, п'ять – у зворотному; обернені пункти інвертуються перед сумацією балів.

Інструкція. Прочитайте кожне з наведених тверджень і оберіть варіант відповіді, який найкраще описує Ваше уявлення про себе.

Перелік тверджень:

1. Я відчуваю, що я гідна людина, принаймні не меншою мірою, ніж інші.
2. Я схильний(а) відчувати себе невдахою.
3. Мені здається, я маю чимало добрих якостей.
4. Я здатен(на) робити дещо не гірше, ніж більшість інших людей.
5. Гадаю, мені немає чим особливо пишатися.
6. Я добре ставлюся до себе.
7. Загалом, я задоволений(а) собою.
8. Мені б хотілося більше поважати себе.
9. Іноді я ясно відчуваю свою непотрібність.
10. Часом думаю, що в усьому я поганий(а).

Обробка результатів. Обернені пункти (№ 2, 5, 8, 9, 10) інвертуються, після чого підраховується сума балів за всіма десятима пунктами. Можливий діапазон сирого бала – від 10 до 40. Вищий бал відповідає вищому рівню самоповаги.

Шкала загальної самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема
(адаптація І. Галецької)

Структура. Шкала загальної самоефективності (General Self-Efficacy Scale, GSE) – інструмент для вимірювання загального відчуття компетентності та віри особистості у власні можливості. Містить 10 тверджень, які оцінюються за чотирибальною шкалою від 1 («зовсім не вірно») до 4 («повністю вірно»). Усі пункти сформульовано у прямому напрямі.

Інструкція. Прочитайте кожне з наведених тверджень і оберіть варіант відповіді, який найбільше відповідає тому, як Ви зазвичай мислите і поводитесь.

Перелік тверджень:

1. Якщо я добре постараюсь, то завжди знайду вирішення навіть складних проблем.
2. Якщо мені щось заважає, то я все ж знаходжу шляхи досягнення своєї мети.
3. Мені достатньо легко досягати своїх цілей.
4. У несподіваних ситуаціях я завжди знаю, як поводитись.
5. Я вірю, що можу впоратися з непередбаченими труднощами.
6. Якщо я докладу достатньо зусиль, то зможу впоратися з більшістю проблем.
7. Я готовий(а) до будь-яких труднощів, оскільки покладаюся на власні здібності.
8. Якщо переді мною постає якась проблема, я зазвичай знаходжу кілька варіантів її вирішення.
9. Я можу щось вигадати навіть у безвихідній, на перший погляд, ситуації.
10. Я зазвичай здатен(на) тримати ситуацію під контролем.

Обробка результатів. Підраховується сума балів за десятьма пунктами. Можливий діапазон сирого бала – від 10 до 40. Вищий бал відповідає вищому рівню загальної самоефективності.

Опитувальник особистісної здійсненості О. С. Штепи

Структура. Опитувальник особистісної здійсненості О. С. Штепи – інтегративний інструмент для оцінки відчуття реалізованості, осмисленості та цілісності життя особистості. Містить 22 твердження, з якими респондент може погодитися («так») або не погодитися («ні»). Сумарний показник особистісної здійсненості розраховується як сума балів за всіма пунктами з урахуванням ключа.

Інструкція. Прочитайте кожне твердження й оберіть варіант відповіді («так» або «ні»), який найкраще відображає Ваше особисте сприйняття.

Перелік тверджень:

1. Наполегливість – це мій шлях до успіху.
2. Загалом, я впевнена у собі людина.
3. Мені не подобається відповідати за інших.
4. Коли необхідно приймати рішення, я не впевнений(а), що оберу вірний варіант.
5. Я волію тримати при собі свої речі, думки та переживання.
6. Для мене важливо, щоб мої зусилля не були марними.
7. Я намагаюсь уникати людей, які можуть у мене щось попросити.
8. Не вважаю себе цілеспрямованою людиною.
9. Якщо завдання відповідальне, намагаюсь його уникнути.
10. Мені є кого любити.
11. Мені цікаві люди, які мислять самостійно.
12. Я вмію надихати інших на творчі рішення або добрі вчинки.
13. Я вмію пропонувати свою допомогу, не принижуючи людини.
14. Мені подобається розмірковувати, філософствувати.
15. Я відчуваю життя більш повно, коли прагну цілі.
16. Я не бачу перспектив саморозвитку.
17. Я відчуваю життя більш повно, коли здатен(на) любити.
18. Час від часу мені необхідно побути наодинці, щоб поміркувати над життям.
19. Я знаю, як себе організувати, щоб досягти мети.
20. Я не знаю меж власних творчих та професійних можливостей.
21. Іншим людям важлива моя моральна підтримка.
22. Я не здатен(на) робити щось, щоб почуватись у безпеці.

Обробка результатів. Підраховується сума балів за 22 пунктами із урахуванням обернених позицій згідно з ключем методики. У зв'язку з нижчою внутрішньою узгодженістю окремих субшкал у цьому дослідженні використовується загальний інтегральний показник особистісної здійсненості (α Кронбаха = 0,598), який забезпечує прийнятний рівень надійності при коректній обережній інтерпретації.

Авторські анкети для дослідження міжпоколінної взаємодії в розширеній сім'ї

Загальна характеристика. Авторська анкета розроблена у трьох версіях для отримання багатопокілінної перспективи на сімейну взаємодію: підліткова, батьківська та для бабусь/дідусів. Кожна анкета містить два функціональні блоки: соціодемографічний і змістовий.

С.1. Підліткова версія

Інструкція. Дай відповіді на запитання про твою сім'ю та взаємодію зі старшим поколінням. Анонімність гарантується.

Соціодемографічний блок:

- Твій вік (у роках).
- Твоя стать (хлопець / дівчина).

Змістовий блок:

1. Який тип сім'ї найбільше підходить для опису твоєї родини? (нуклеарна – батьки і ти; розширена – батьки, ти і бабусі/дідусі живуть разом або поряд; неповна – лише один із батьків).

2. Які цінності ти вважаєш найважливішими у житті? (можна обрати декілька: довіра, взаємоповага, відповідальність, освіта, віра, допомога іншим, самостійність, інше).

3. Як часто ти спілкуєшся з бабусею/дідусям? (майже щодня; кілька разів на тиждень; раз на 1-2 тижні; раз на місяць; рідше).

4. Як би ти описав(ла) стиль виховання своїх батьків? (дружній; демократичний; суворий; байдужий).

5. Чи відчуваєш ти, що старші члени родини тебе розуміють? (так, завжди; часто; іноді; рідко; ні, зовсім ні).

6. До чієї думки ти прислухаєшся більше у складній ситуації? (батьків; бабусі/дідуся; друзів; приблизно однаково; намагаюся вирішити самостійно).

7. Чи буває так, що поради батьків і бабусі/дідуся суперечать одна одній? (ніколи такого не буває; дуже рідко; іноді буває; так, часто).

8. Які теми ти найчастіше обговорюєш зі старшими членами родини? (часто обговорюю важливі особисті теми і відчуваю розуміння; обговорюю лише деякі теми; спілкуємося переважно на побутові теми; не близькі).

9. Що тобі найбільше подобається у спілкуванні з бабусею/дідусям? (їхня доброта і турбота; їхній досвід і поради; гостинність і їжа; можливість говорити відверто; спільне дозвілля).

С.2. Батьківська версія

Інструкція. Дайте відповіді на запитання про Вашу сім'ю та взаємодію поколінь у родині. Анонімність гарантується.

Соціодемографічний блок: вік, стать, сімейний статус, кількість дітей, тип сім'ї, рівень освіти.

Змістовий блок:

1. Як часто Ви спілкуєтеся з власними батьками? (майже щодня; кілька разів на тиждень; раз на 1-2 тижні; раз на місяць; рідше).

2. Як часто Ваша дитина спілкується з бабусею/дідусем? (майже щодня; кілька разів на тиждень; раз на 1-2 тижні; раз на місяць; рідше).

3. Чи радитеся Ви з власними батьками з питань виховання дитини? (так, постійно; іноді, у конкретних питаннях – здоров'я / навчання / поведінка / дисципліна; ні, переважно вирішуємо самі).

4. У яких питаннях Ваші погляди на виховання найчастіше розходяться з поглядами старшого покоління? (дисципліна та покарання; методи навчання; режим дня і харчування; гаджети і дозвілля; фінансові питання; вибір друзів; ціннісні орієнтири; інше; у нас майже немає розбіжностей).

5. Як Ви оцінюєте вплив старшого покоління на виховання Вашої дитини? (повністю задоволений(а); скоріше задоволений(а); нейтрально; є деякі розбіжності; не задоволений(а)).

6. Як би Ви описали стиль виховання, який застосовуєте у своїй родині? (дружній; демократичний; суворий; байдужий).

7. Як Ви оцінюєте вплив бабусь і дідусів на формування цінностей Вашої дитини? (дуже позитивно; скоріше позитивно; нейтрально; скоріше негативно; дуже негативно).

8. Які цінності Ви вважаєте найважливішими для передачі дитині? (можна обрати декілька: освіта і розвиток інтелекту, доброта і співчуття, відповідальність, самостійність, чесність, працьовитість, віра, інше).

С.3. Версія для бабусь/дідусів

Інструкція. Дайте відповіді на запитання про Вашу взаємодію з онуками та власну участь у вихованні. Анонімність гарантується.

Соціодемографічний блок: вік, стать, кількість онуків, тип проживання (разом з дітьми та онуками; окремо, але близько; окремо, на відстані), статус (працюючий/непрацюючий).

Змістовий блок:

1. Як часто Ви спілкуєтеся зі своїми онуками? (майже щодня; кілька разів на тиждень; раз на 1-2 тижні; раз на місяць; рідше).

2. Чи достатньо, на Вашу думку, Ви берете участь у вихованні онуків? (так, я беру активну участь і мене це влаштовує; я б хотів(ла) брати більше участі, але не маю змоги; я свідомо не втручаюся у виховання – це справа батьків; я беру участь, але хотів(ла) би, щоб батьки більше дослухалися до моїх порад).

3. Як Ви оцінюєте стиль виховання, який застосовують Ваші діти до онуків? (повністю схвалюю; загалом схвалюю, але є моменти, з якими я не згоден(на); важко сказати; скоріше не схвалюю).

4. Які цінності Ви вважаєте найважливішими для передачі онукам? (повага, доброта, освіта, працьовитість, відповідальність, релігійність, гуманність, інше).

5. У яких питаннях Ви найбільше допомагаєте своїм дітям у вихованні онуків? (піклування і догляд; передача сімейних традицій; поради щодо виховання; допомога з навчанням; фінансова підтримка; інше).

6. Як Ви вважаєте, чи слухають Ваші діти Ваші поради щодо виховання онуків? (завжди; часто; іноді; рідко; ніколи).

7. Що допомагає зберігати добрі стосунки між поколіннями у Вашій родині? (взаємоповага; спільне проведення часу; відкритість у спілкуванні; готовність до компромісів; любов і підтримка; спільні традиції).

Довідка про прийняття наукової роботи до публікації

Громадська організація «Європейська наукова платформа»
 Адреса: вул. Зодчих, буд. 18, офіс 81; м. Вінниця, Вінницька обл., 21037
 ЄДРПОУ: 39965941
 ІВАН: UA783052990000026003016111950
 Банк ВФ АТ КБ «ПриватБанк»: МФО 305299
 Свідчення суб'єкта видавничої справи: ДК № 7172 від 21.10.2020.

Д О В І Д К А ПРО ПРИЙНЯТТЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ

02.06.2026

Шановний(і) авторе(и):
 Луценко Анна Олексіївна,

Редакція з радістю повідомляє, що наукову роботу «РОЛЬ РОЗШИРЕНОЇ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ЦІНІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ» прийнято до публікації у випуску № 70 періодичного видання «ГРААЛЬ НАУКИ» (Ідентифікатор медіа R30-02704; ISSN: 2710-3056), що формуватиметься за матеріалами XI Міжнародної науково-практичної конференції «SCIENCE OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY: GLOBALIZATION AND TRANSFORMATION PROCESSES» (12.06.2026; Вінниця, Україна - Відень, Австрія), яка організовується ГО «Європейська наукова платформа» сумісно з австрійською компанією LLC International Centre Corporative Management.

Опублікована робота буде доступна з 12.06.2026 за посиланням:
<https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/issue/view/12.06.2026>

Електронні сертифікати учасників конференції будуть доступні з 12 червня.

Конференцію схвалено ResearchBib та включено до каталогу міжнародних конференцій на офіційному веб-сайті Academic Research Index та зареєстровано в базі даних науково-технічних заходів УкрІНТЕІ (Посвідчення № 88 від 26.01.2026). Матеріали конференції знаходитимуться в відкритому доступі (Open Access) на умовах ліцензії CC BY-SA 4.0 International.

З повагою,

Голова ГО Європейська наукова платформа
 Голова оргкомітету конференції
МАРІЯ ГОЛДЕНБЛАТ

Сертифікат про участь у конференції та публікації матеріалів

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

GS 120626-120

dated 12.06.2026

CERTIFICATE
OF PARTICIPATION AND PUBLICATION**Anna Lushchenko**participated in the XI Correspondence International
Scientific and Practical Conference**Science of Post-Industrial Society:
Globalization and Transformation Processes**held on June 12th, 2026 byNGO European Scientific Platform (Vinnytsia, Ukraine)
LLC International Centre Corporate Management (Vienna, Austria)

and published scientific paper

**РОЛЬ РОЗШИРЕНОЇ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА
ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ**in Periodical scientific journal «**GRAIL OF SCIENCE**»**№ 70**, ISSN 2710-3056; Media identifier R30-02704;
DOI 10.36074/grail-of-science.31.05.2026**0.8 ECTS credits (24 hours)**Recommended by the Academic Council of the «Institute
of Scientific and Technical Integration and Cooperation».
Protocol № 21 from May 30th, 2026.Head of the
NGO «European Scientific Platform»
Chairman of the Organizing committee
GOLDENBLAT MIRIAMHead of Community Outreach of the
LLC «International Centre
Corporate Management»
RACHAEL APARO